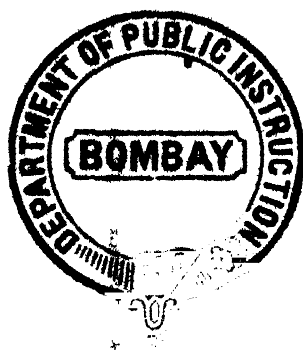
भूगोळविद्यानां मूळतत्वो.

ભાગ ૨.

કીમત બે આના.

3032

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

SIR T. C. HOPE, K.C.S.I.,

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

[REV]ISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

[R]AHIB MAHIPATRÁM RÚPRÁM NILKANTH, C. I. E.,

[GUJARA]TI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Sixth Edition—30,000 Copies.

BOMBAY:

[GOV]ERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1886.

Price Two Annas.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCUI

3032

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૨.

આ

સર ટી. સી. હોપ.
...જી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર ઉત્તરભાગ એઓએ અવલ રચ્યાં હતાં
તે
...નાબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સી. આઈ. ઈ.
ટ્રાન્સલેટર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એઓએ સુધારી તૈયાર કીધાં.

છઠી આવૃત્તિ—૩૦,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.
ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુક ડીપો.
ઈસવી સન ૧૮૮૯.

કીમત બે આના.

મુંબઈ:
એજ્યુકેશન સોસાઇટીના છાપખાનામાં છાપ્યું.

સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં …નાવીછે, તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડેછે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની પેઠે ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપીછે. જે બાળબોધ લિપિમાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે, ગુજરાતી મોટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દ મોઢે કરવાના નથી, તેનો ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગુજરાતી ઝીણા હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તેમાંનો સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શીખવવો. પહેલીવાર શીખવતી વેળા થોડો કહેવો, કેમકે તે વખત ગોખવાનું વધારે હોય ને જ્ઞાન ઓછું હોય; કેટલાક માસ પછી તેજ જ્યારે પાકું કરાવવાને ફરીથી ચલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વધારે સાર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ નાની ઉમરના ભણનારાને સાંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગેરે ઝીણી બાબતો ઉપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન આટશીલ્ડ સાહેબ ડૈરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના અંગ્રેજી ગ્રંથપરથી વધારો સુધારો કર્યોછે.

અમદાવાદ,	**મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.**
આગસ્ટ, ૧૮૭૫.	ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડીપાર્ટમેંટ.

अनुक्रमणिका.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું. એશિઆ.

પ્રકરણ ૨ જું. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૩ જું. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

પ્રકરણ ૪ થું. યૂરોપખંડ.

પ્રકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

પ્રકરણ ૬ ઠું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

દક્ષિણ અમેરિકા.

પ્રકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

ભૂગોળવિદ્યા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

એશિઆ.

એશિઆની સીમા-ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલનદી, કાસ્પી સમુદ્ર, કાકેસસ પર્વત, કાળો સમુદ્ર, મારમોરા સમુદ્ર, આર્કિપેલગો સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રાતો સમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં ચારે ખંડોમાં સર્વથી મોટો એશિઆ છે. એશિઆ અને યૂરોપ એકઠા છે. પહેલાં એશિઆ આફ્રિકા જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી જોડાયલો હતો. હમણા એ સંયોગીભૂમિને ખોદીને નહેર કરીછે તેથી રાતો સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર જોડાઈ ગયેલાછે. સન ૧૮૬૯ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિઆની વચ્ચે બેહરિંગની સામુદ્રધુની છે. એશિઆના દેશો નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. બલૂચિસ્તાન.	૭. એશિયાઈ રુશિઆ.
૨. અફગાનિસ્તાન.	૮. જાપાન.
૩. ઇરાન.	૯. ચીનાઈ રાજ્ય.
૪. અરબસ્તાન.	૧૦. હિંદી ચીન.
૫. એશિઆઈ તુર્કસ્તાન.	૧૧. સિંહલદ્વીપ કે લંકા.
૬. તાર્ત્તરી.	૧૨. ભરતખંડ કે હિંદ.

એશિઆના મુખ્ય સમુદ્રોઃ—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે રાતો સમુદ્ર.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે अरबी समुद्र.

૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે बंगाळानो समुद्र.

૪. ચીનની દક્ષિણે चीनाई समुद्र.

૫ ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે पीळो समुद्र.

૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્ત્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે जापानी समुद्र.

૭. સૈબારિઆ અને કામસ્કાટકાની વચ્ચે ओकोटस्कनो समुद्र.

૮. કામસ્કાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે बेहरिंगनो समुद्र.

નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે, તે દેશોને લગત જણાવવામાં આવશે.

(૧) बलूचिस्तान.

મુખ્ય શહેર खिलात છે.

બલુચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મુલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસેછે. તે લોકનો રાજ્ય-વહીવટ તેમના સરદારો કરેછે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સરહદ ઉપર છે. બલૂચી લોક વગડાઉ હોઇ ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઢોર ઘણાં રાખેછે. બોલન ઘાટને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઊન, ઇત્યાદિ વેચવા આવેછે, અને તેના બદલામાં કેટલોક કાચો *માલ લઇ જાયછે.

(૨) अफगानिस्तान.

એ દેશ બલૂચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કોણ-માં છે. અફગાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલાછે.

મુખ્ય પર્વત सुलेमान અને हिंदुकुश છે. **મુખ્ય નદી** काबुल છે.

મુખ્ય શહેરો काबुल, गिजनी, कंदहार, ने हेरात.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ઘણી જાતો એમાં વસેછે. તેઓમાંના ઘણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પષતૂ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે. પરંતુ ઘણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની ભણી દેશ ઊંચો છે. હિંદુકુશની લંબાઇ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફગાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ તાર્ત્તરી છે. અ-

* જેના ઉપર કારીગરી લગાડેલી નહિ તે; ખેતરમાંથી કે ઝાડપરથી ઉતારેલો તે.

હિંના રાજાને અમીર કહેછે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળેછે. ગિઝની અને કંદહાર કોટબંધ પ્રખ્યાત શહેરો છે. ઉત્તરમાં બલ્ક શહેરનું ખંડેર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફગાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શહેર અને સેઇસ્તાન પ્રાંત છે. એ શહેર અને એ પ્રાંતને માટે ઇરાનના શાહ અને અફગાનના અમીરોને લડાઇ ચાલી હતી. ખૈબર ઘાટની વાટે અફગાન લોક પંજાબ જોડે મોટો વેપાર ચલાવેછે. તુર્કસ્તાન તથા ઇરાન જોડે તેઓ વેપાર કરેછે. ઘોડા અને સૂકો મેવો વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજો માલ લેછે.

(३) इरान.

બલૂચિસ્તાન અને અફગાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઈરાન નામે ત્રીજો મુસલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઈરાનની ઉત્તરે ઉંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પીસમુદ્રને કાંઠે એલ્બર્ઝ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઈરાની અખાત એને અરબસ્તાનથી જુદા પાડેછે.

મુખ્ય શહેરો—तेहरान, इस्पहान, शिराज, तब्रीज, यज्द, अस्तराबाद, मशद, बुशीर.

મુખ્ય બેટ--करक, किश्म, અને ओर्मज.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફનો થોડોક મૂલક તથા કાસ્પીસમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મૂલકમાં રણ છે. એના રાજાને શાહ કહેછે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઇસ્પહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાફીઝ નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાયછે. યજદ કરીને મોટું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસેછે. ઘણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલાછે. ઉત્તરમાં તબ્રીજ કસ્બો છે તે રૂશિઆ અને તુર્કસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવેછે. અસ્તરાબાદ અને કાસ્પી સમુદ્રના કાંઠાપરનાં બીજાં શહેરો રૂશિઆ જોડે વેપાર કરેછે. પૂર્વમાં મશદ નગર છે તે તાર્તારી અને હેરાત જોડે વેપાર કરેછે. ઇરાની અખાતપર બુશીર બંદર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત બેટ છે તેમાંનો કરક ઇરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળેછે. કિશ્મ અને ઓર્મજ એ મસ્કતના ઇમામને તાબે છે. પહેલાં ઓર્મજ બેટ પોર્તુગીજ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિલ્લા કોટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઇરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાયછે. એ દેશમાંથી પરમૂલક ખાતે મેવા, રેશમી, સુતરાઉ, અને ઊનના ગલીચા, શેતરંજી, ચામડાંનો બનાવેલો સામાન, ઘરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર, વગેરે હથિયાર, કાચ, બરણીઓ, થોડીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સુંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માલ પરબંદર ખાતે ચઢેછે. એના બદલામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માણેક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા બીજો માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાયછે.

(૪) अरबस्तान.

ઈરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. બાબલમાંડબની સામુદ્રધુની વડે લાલસમુદ્ર હિંદી મહાસાગર જોડે જોડાયલોછે.

દ્વીપ—बहरैन बेट.

ભૂશિર—અગ્નિકોણમાં रास अलहद ભૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—मक्का, मदीना, मोखा, मस्कत અને जेद्दो.

ઈરાનને લગતા દ્વીપો કહ્યા તે સિવાય ઇરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહેરૈન બેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે છીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસેછે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સોકોટ્રા નામે મોટો બેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયેલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માંહેલી તરફનો દેશ ઘણું કરીને ઉજડ છે. એ ઉજડ ભાગમાં કોઇ કોઈ ટેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના કુવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઇસ્તાંબુલનો સુલતાન દાવો રાખેછે. એમાં હિડજાજ અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો છે. હિડજાજની રાજધાની મકકામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેડો નામે બંદર છે ત્યાંથી મક્કા જવાયછે. મકકાની ઉત્તરે મદીના છે તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા બંદર છે તેમાં કિલ્લા કોટ છે. અહિનાં બુન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલેછે. યમનની પછી હદ્રમૌત પ્રાંત છે તેમાંનો મુખ્ય એડન કસ્બો ઇંગ્રેજનો છે. હદ્રમૌતની પછી ઓમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હાકેમને ઇમામ કહેછે. મસ્કત બંદર છે અને તેને કિલ્લાકોટ છે. એ ઇમામનો અમલ આખા ઓમાન પ્રાંત ઉપર ચાલેછે. ઇરાનના કાંઠાપર પણ એના તાબાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણવા લાયક માત્ર એક બીજો પ્રાંત છે, તેને નજદ કહેછે. એ ઊંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીચો છે. દેશોદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઢણીઓ પણ પ્રખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગડાઉ અને વિકરાળ છે. બદાવીન નામે ઘણી ભટકનારી ટોળીઓ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહેછે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઓ લૂટેછે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ગુંદર, અને બુનદાણા પરમૂલક ચઢેછે.

(૫) तुर्कस्तान (एशिआनुं.)

ઈસ્તામ્બુલ કે કાન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તાબે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઉપરાંત અરબસ્તાનની ઉત્તરે

આવેલો દેશ પણ તેના કબજામાં છે. એને એશિઆઇ તુર્કસ્તાન કહેછે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧ एशिआमैनर (लघुएशिआ). મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખુણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર-સ્મર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યુરોપના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમા અંગોરા નામે બકરાં થાયછે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પરદેશ ખાતે અફીણ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાયછે. લોહચુંબક, ત્રાંબું, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆમૈનરના કાંઠાપર ઘણાક બેટ છે તેમાંના કેટલાકનાં નામ लिस्बान, सामोस, कोस, પશ્ચિમ કાંઠે रोड्स, અને દક્ષિણ કાંઠે सैप्रस. આ સૈપ્રસ બેટ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૨. સીરિઆ. એ એશિઆમૈનરની દક્ષિણે છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં लिबनान પર્વત છે. એક છેડે એશિઆમૈનરનો तारस પર્વત છે અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની दमुस्क (દમાસ્કસ) છે. अलेप्पो, અને जेरूसलम બીજાં શહેર છે.

દુનિયામાં સર્વથી જૂનું શહેર દમુસ્કને ગણેછે. એમાં વેપાર પણ ઠીક ચાલેછે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પણ ઘણો વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડ, ઇરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યૂરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં સ્થળમાર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવારે બીજાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિઆના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્તેન કહેછે. પ્રથમ એમાં યાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તો એ લોક આખી પૃથ્વીપર વીખરાઇ ગયેલાછે. પાલેસ્તેનમાં હજરત ઇસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્તેનની રાજધાની પહેલાં જરૂસલમ હતું. એ પ્રાંતની જાર્ડન નદી ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. એ નદી મૃતસરોવરને મળેછે. એ ખારૂં સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલાં જીવતાં નથી તથા કાંઠે ઝાડ પણ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાબુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવો, અને પરવાળાં સીરિઆમાંથી બીજા દેશોમાં જાયછે. સીડન અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાયછે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સફર કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં अलजजीरा, इराकअरबी, અને तुर्की कुर्दी-

स्तान છે. મુખ્ય નદીઓ–तिग्रिस અને युफ्रतिस. મુખ્ય નગરો–बग़दाद અને बस्रा.

સીરિઆના રણની અને ઇરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલોછે. તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી ઇરાની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાયછે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની ઘણીખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મગુરૂની રાજ્યગાદી આગળ એમાં હતી. વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુફ્રતિસ નદીને કાંઠે બસ્રા બંદર છે તે હાલ ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જોડેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની બાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ આજ ભાગમાં હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩માં જગત્ વિખ્યાત સિકંદર નામે મોટા વિજયી રાજાધિરાજનું મરણ બાબિલનમાં થયું હતું. બાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની નીનેવે નામે શહેર હતું.

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. आर्मीनिआ. એ પહાડી મુલક રૂશિઆના પાદશાહે તુર્કી સુલતાન કનેથી જીતી લીધોછે. એમાં કેટલીક ઊંચી ખાણો છે. એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિઆના મુલકની અગ્નિકોણમાં એ છે. अर्जरूम મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને માટે જણાયલુંછે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે त्रेबिझांड નામે મોટું બંદર છે. સૂતરાઉ લુગડાંપર રાતો રંગ એ દેશમાં સરસ ચઢાવેછે. બીજા પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મીનિઆની દક્ષિણે वान નામે મોટું સરોવર છે.

(૬) तार्त्तरी.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકના અસલ મૂલકને તાર્ત્તરી કહેછે. એનું બીજું નામ તુર્કસ્તાન છે. જિંઘીસખાન, તૈમુર, અને બીજા કેટલાક વિજયી મહારાજા એ દેશના હતા. તાર્ત્તરી બધું જોતાં કાસ્પી સમુદ્રથી તે ચીન સુધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિઆ સુધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્ત્તરીનું મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર कास्पी समुद्र

---

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિયા અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

નામે છે તે એમાં છે. તે સિવાય आरल, बलकास, તથા બીજાં સરોવરો ઘણાં છે. આ મેદાનમાં ઘણુંખરે ઠેકાણે રેતીનાં રણ છે. માત્ર आमू (आक्सस) ને सिरदर्या (सिहून) એ બે નદીઓને કાંઠે લીલોતરી ઊગેછે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળેછે. તાર્ત્તરીનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી बेलूरताग અને थीआनशान ના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાયછે, અને તેઓ આલતાઈ પર્વત સુધી ચાલ્યા જાયછે.

તાર્ત્તરીના ચાર વિભાગ કરી શકાય. १. रुशिआई तार्त्तरी (રૂશિઆ જુઓ), २. पश्चिम तार्त्तरी, ३. पूर्व तार्त्तरी, ४. चीनाई तार्त्तरी (ચીન જુઓ).

पश्चिम तार्त्तरी.—મુખ્ય શહેરો-बोखारा, खीवा, અને खोकंड.

અસલમાં જેને સ્વતંત્ર તાર્ત્તરી કહેતા તેનો એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્ત્તરી છે તે રૂશિઆની સત્તા નીચે છે. લડાઇઓમાં ઘણાખરા તાતાર સરદારોને હરાવી રૂશિઆએ તેમનો પુષ્કળ મૂલક લઇ લીધોછે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિદ્યાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખીવા અને ખોકંડ નામે પશ્ચિમ તાર્ત્તરીમાં બીજાં બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેરપર રૂશિઆના પાદશાહને તાબે રહી ખાન નામે સરદાર અમલ કરેછે. ખીવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ખોકંડ એ મહાન્ બાબર નામે દિલ્લીના પાદશાહનો મૂલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મેર્વનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ઇરાની શાહની રાજ્યગાદી હતી.

पूर्व तार्त्तरी—મુખ્ય શહેરો-काशगर, यारकंड, અને खोतान.

મુખ્ય નદી—यारकंड.

પહેલાં પૂર્વ તાર્ત્તરી ચીનાઇ તાર્ત્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હાકેમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મુલક બેલૂરતાગ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્ત્તરીથી અને થીઆનશાન પર્વત વડે રૂશિઆના તાર્ત્તરીથી જુદો પડેલો છે. પૂર્વે ગોબીનું રણ ચીનાઇ રાજ્યથી એને જુદો પાડેછે. યાકૂબ બેગની રાજધાની કાશગર છે. યારકંડ અને ખોતાન નામે બીજાં મોટાં શહેર એમાં છે. યારકંડ નામે એકજ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માંહેલા સરોવરમાં વહેછે. કાશ્મીરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત ઉપર થઇ હિંદુસ્તાન જોડે એ મૂલકનો વેપાર ચાલેછે.

(७) एशिआई रुशिआ.

એશિઆઈ રૂશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. १. काकेसस पर्वतनी दक्षिणनो मूलक, २ सैबीरिआ, ३ तार्त्तरीनो उत्तर भाग.

કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક યૂરોપ અને એશિઆને જુદા પાડેછે. એની રાજધાની તિફ્લિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એરિવાન નામે બીજું મોટું શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉપર ઇરાન પાસેથી રૂશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધો હતો.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સૈબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી અને આલતાઇ પર્વત અને આમૂર* નદી ચીનાઇ રાજ્યથી એને જુદા પાડેછે. સોનું, રૂપું, વગેરે ધાતુઓ આલતાઇ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જડેછે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં ઓબી, યેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઇ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઇ ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે. ઓબીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાડીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સૈબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંઠાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સૈબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર જોડાયલા છે. ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર અને કામસ્કાટકાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના દક્ષિણ બિંદુને લોપાટકા ભૂશિર કહેછે અને સૈબીરિઆના ઇશાન બિંદુને પૂર્વ ભૂશિર કહેછે.

મુખ્ય શહેર—તોબોલ્સ્ક અને ઇર્કુત્સ્ક.

મુખ્ય સરોવર—બૈકલ.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સૈબીરિઆના બે ભાગ કરેલાછે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોબોલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઇર્કુત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિયાળો બહુ લાંબો અને સખ્ત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રણ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બૈકલ નામે મીઠા પાણીનું સરોવર છે તેના જેવું મોટું આખી દુનિયામાં એકે નથી.

રૂશિઆનું તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—તાશ્કંદ અને સમરકંદ.

સિરદર્યા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલો મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રૂશિઆએ જીતી લીધોછે તેને રૂશિઆનું તાર્તરી કહેછે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તાશ્કંદ છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બોખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તૈમુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) જાપાન.

ચાર મોટા અને બીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ થયેલોછે. એ બેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મૂલક નીચે જાપાની સમુદ્ર છે. નિફોન અને યસો એ સર્વથી મોટા બેટ છે. નિફોનમાં યદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

---

* આમૂર નદીનો અગ્નિકોણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી રૂશિઆએ હાલમાં જીતી લીધો છે.

રાજ્ય કરનાર પાદશાહને ગુફરો (પૂજ્ય) કહેછે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય આશિઆના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો બુદ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા હુનરમાં પ્રવીણ છે. તલવાર, ચીનાઇ વાસણ તથા લખોટેલાં વાસણ સારાં બનાવેછે. દેશાની ભૂમિ રસાળ છે અને એમાં સોનું, રૂપું, તાંબું, અને કોયલા મસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(९) चीनाई राज्य.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિયામાં વીજે નંબરે છે. પ્રહેલે નંબરે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય અને બીજે નંબરે રૂશિઆનું છે. વસ્તીમાં ચીન સર્વથી ચઢીઆતું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૮ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઇ રાજ્યના પેટામાં शुद्ध चीन देश, चीनाई तांत्तरी (મોંગોલિઆ સહિત) અને तिबेट. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે यूनलिंग નામે ઊંચો પર્વત છે. पेहहो, होआंगहो, यांगसेकयांग અને कंतान નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહેછે. ચીનના રસાળ પ્રદેશમાં થઇને તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય બેટ–हेनान અને फारमोसा. ફારમોસા પીળા અને ચીનાઈ સમુદ્રની વચ્ચે હોઈ તેની અને ચીનની વચ્ચે ફારમોસાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર–पेकिन રાજધાનીમાં પાદશાહ રહેછે. બીજું મોટું શહેર नानकिन યાંગસેકયાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે शांगहाय અને દક્ષિણમાં कंतान એ બે મુખ્ય બંદર છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઉ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટીન, ચીનાઇ વાસણ, વગેરે પરદેશ ખાતે જાયછે. ભરતખંડનું અફીણ ચીનમાં બહુ ખપેછે. કંતાન નદીના મુખ આગળ હાંગકાંગ બેટ છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે. મકાઉ બેટ પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. દેશમાં ઘણી નહેરો એમણે કરીછે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સારું ચાલેછે. દુનિયાના લોકને ચાનો છોડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણાં, રકાબી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીના લોકના જેવા બીજા કોઇ નથી. તેમના દેશમાં મૂલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. બંદૂકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની કળાની તથા હોકાયંત્રની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાયછે.

चीनाई तार्तरी (मोंगोलिआ सुद्धा)—એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનलून છે ને મુખ્ય નદી आमूर છે; વળી એમાં गोबी નામે મોટું રણ, कोरिआ દ્વીપકલ્પ, અને कोरिआ સામુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરીની વચ્ચે મોટો કોટ મુગલોને લૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યો હતો તે હજી છે. ચીનાઇ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વતો છે. ચીનાઇ તાર્તરીના પેટામાં (૧) કોરિઆનો* દ્વીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને પીળા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે કોરિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાડોથી ભરેલાં વન ઘણાં છે. કોઇ કોઇ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ગોબી રણ છે. કાશગર આગળ યાકૂબ બેગના મૂલક સૂધી એ રણની હદ ગયેલીછે. ચીનાઇ તાર્તરીની મુખ્ય નદીઓમાં ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઉપલાણનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ ધાતુની ખાણો લોક ખોદેછે, તથા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે; ઉત્તરમાં જમીન ખેડેછે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવેછે. બીજે ઠેકાણે લોકો તંબુમાં રહેછે, પોતાનાં બકરાં, ઢોર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરેછે, અને ઘોડે બેશી અહિં તહિં ભટકેછે. વેપારીઓની વણજારો ચા અને હીર લઇને એ દેશમાં થઇ સેબીરિઆના કિઆખ્ત શહેરમાં જાયછે. એ માલને સાટે પશમી ચામડાં, અને અનેક જાતના ગુદર તેઓ લાવેછે.

तिबेट—स्वतंत्र અને चीनाई तिबेट એવા પહેલાં તિબેટના બે ભાગ હતા. હમણા स्वतंत्र તિબેટ કાશ્મીરના રાજ્યમાં છે (કાશ્મીરનું વર્ણન જુઓ). ચીનાઈ તિબેટ અને તાર્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાશ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે. તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ એ પર્વતને મથાળે આવેલો ઊંચો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—सिंधु, सतलज, ब्रह्मपुत्र, इरावदी, यांगसेक्यांग, અને होआंगहो.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચમાં પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરેછે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં ભળેછે.

સરોવર—તિબેટમાં સરોવરો ઘણાં છે. तेंग्रीनूर અને पालते ब्रह्म-

---

* કોરિઆ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી, પરતું એમ માનવામાં આવેછે કે જે સરદારો એમાં રાજ્ય કરેછે તેઓ ચીનને તાબે ન હોતાં સ્વતંત્ર છે.

પુત્રની નજીક છે. रावणन्हद અને मान સરોવર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર लासा છે.

દેશાની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને મહાલામા કહેછે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. દુનિયામાં બીજા હરકોઇ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, બ્રહ્મદેશ, લંકા, અને બીજા દેશોમાં તે પ્રસરેલોછે. તિબેટના લોકની રીતભાત તેઓના ભાયાત તાતાર કે મુગલ લોકના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરેછે, કેટલાક ઉપયોગી હુનર કરેછે, પરંતુ તેમનો ઘણો ભાગ પોતાનાં ઢોરોને લઇ અહિંથી તહિં ભટકેછે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદેછે. શાલ વણવાનું ઊન તેમના વેપારની મુખ્ય જણસ છે.

(૧૦) हिंदी चीन.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરતખંડની પૂર્વે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાનની ઉત્તરે આવેલા પર્વતો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ, ઝાડ અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો ખબરદાર છે. ઘંટ, લખોટેલાં વાસણ, કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં સારા વાકિફ છે. તેઓ કંઈક હિંદુને અને કંઈક ચીનાને મળતા છે.

देशना विभाग—१. ब्रह्मदेश, २. शिआम, ३. मलाया, અને ४. कोचीन चीन એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) ब्रह्मदेश—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને ब्रह्मदेश કહેછે. એ માર્તાબાનના અખાતને મળનારી ઈરાવદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—मांदलेज, आवा, अमरपुर, અને माकसोबा.

એમાં ઊંચી જાતના સાગ બહુ ઊગેછે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઇ. સ. ૧૮૨૬. માં ઇંગ્રેજે રાજા કનેથી જીતી લીધા, અને . સ. ૧૮૫૨ માં પેગુ નામે ચોથો પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઇમાં જીતી લીધો. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેગુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવેછે.

आराकान, तिनासरीम અને पेगु એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઈરાવદીને કાંઠે रंगुन મોટું બંદર છે. आराकाम, प्रोम, અને पेगु એ મોટાં શહેર છે. मुलमैन એ મોટું બંદર છે.

---

* આસામનું વર્ણન બંગાળાના વર્ણનમાં છે.

સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ ત્યાંના મહારાજા કનેથી ઇંગ્રેજે હાલમાં લઈ લીધો છે અને રાજ્યનો કારભાર ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય કમિશનર ચલાવેછે. હાલના રાજા થીબોને પકડીને અહંમદનગરમાં રાજ્યકેદી તરીકે રાખ્યો છે. ઈરાવદીને તીરે માંદલેજમાં એની રાજધાની છે. આવા, અમરપુર, અને માર્કસોબા એ શહેરો પહેલાં વારા ફરતી રાજધાની હતાં. બ્રહ્મીલોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવેછે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઉ, હીરાગળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવેછે.

(૨) शिआमनी રાજધાની बांकोक નગર मैनाम નદીને બન્ને તીરે છે.

બ્રહ્મદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ બેની વચ્ચે પર્વતો છે. એ મેનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજાનો અમલ છે. શિઆમ અને બ્રહ્મદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળેછે.

(૩) मलाया દ્વીપકલ્પ છે. ક્રોની સંયોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે સંધાયલોછે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે.

મલાયામાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજાના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને ઇંગ્રેજનાં મિત્ર છે. મલાયી લોક મુસલમાની ધર્મ પાળેછે, અને હિંદીચીનની બાકીની વસ્તી બૌદ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં मलाक्का અને वेलेस्ली એ ઇંગ્રેજનાં સંસ્થાન છે. મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં पीनांग અને सींगापोर બેટ છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ બેટોની સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) कोचीन चीन. મુખ્ય શહેર साइजोन અને હુ છે. મુખ્ય નદી-कामबोडीआ.

એની અને શિઆમની વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામબોડીઆ નદીના મુખની આસપાસનો મુલક અને કામબોડીઆનો રાજા ફ્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઈજોન શહેર છે તે પણ ફ્રાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોચીન ચીન અનામના રાજાના હાથ નીચે છે. ઈશાન કાંઠે હુ નામે મોટું નગર છે તે એ રાજાની રાજધાની છે.

(૧૧) सिंहलद्वीप के लंका.

એ બેટ ભરતખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમરૂખ (જામફળ) ના જેવી છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામદ્રધુની અને મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક બેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ મળી ૬૦ મેલ લાંબી પાળ જણાયછે તેને રામનો સેતુ કહેછે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અગ્નિકોણ તરફના કાંઠા સૂધી છે. તેઓની અને ટકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગબોટો તથા વહાણો જઇ શકેછે. બહારોબહાર લંકાની નીચે થઇ મોટાં વહાણો જાયછે તેને બદલે ભરતખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઇને જાય માટે પોમ્બેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડી ખોદવાનો ઇંગ્રેજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સને ૧૮૧૫ સૂધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલંદા તથા ફ્રેંચને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઇંગ્લંડની મહારાણીને તાબે છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખો ગવર્નર ઠરાવેછે. એની મધ્ય અને દક્ષિણે પર્વતો છે, પરંતુ ઘણાંખરા કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખીણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદ્રાતાલા ગલ્લા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટકરી છે તેનાં શિખર પર બુદ્ધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગોરજીઓ કહેછે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાડાં જંગલોમાં ઘણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો ઢંકાઇ ગયાંછે. એ કિયા લોકે બાંધેલાં તે જણાયું નથી. તેમને તૂટયાને અને લોકની સાંભરણમાંથી ગયાને ઘણો કાળ થયોછે પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળેછે. એ કાંઠે તાપ પડેછે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાયછે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં બૂન દાણાની ઘણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ટકાણે વરસાદ બહુ વરસેછે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સૂધી વરસેછે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સૂધી વરસેછે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈર્ઋત્ય કોણમાંથી વરસાદ આવેછે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસેછે. તજ, મરી, વગેરે તેજાનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાળિએર અને બીજા મેવાનાં ઝાડ ઊગેછે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, અને બીજા ઘણા છોડ ઊગેછે. એ બેટમાં લોઢું અને બીજા ખનિજો પુષ્કળ જડેછે, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાયછે, તે પકડવાનો મોટો રોજગાર ચાલેછે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાકેછે. ધાતુના ઘાટ તથા ટાપલી, કંડીઆ અને દોરડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીઠું પાકેછે તે ભરતખંડમાં આવેછે. ઘાડાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં હજુ જોવામાં આવેછે. એ જંગલોમાંથી ઇમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવેછે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસેછે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જુદી ભાષા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. લંકાની તથા બ્રહ્મદેશનાં ધર્મપુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાયછે. લંકામાં ઘણાખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઇલાકામાંથી આવીને વશ્યાછે. આ તામિલ લોક હાલમાં જાફના બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસેછે. તેઓ એ બેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વશ્યા છે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર કોલંબો પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. બેટની દક્ષિણે તથા દોંદ્રાહેડની પશ્ચિમે પાઇન્ટ ડી ગાલ નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યૂરોપ, મુંબઇ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગબોટો અને વહાણો એકઠાં થાયછે. બેટની ઈશાન કોણમાં મહાવિલ્લા ગંગા નામે નદીના મુખ પાસે ત્રિંકોમાલિ નામે ત્રીજું બંદર છે, તથા ઉત્તરે પાઇંટપેડ્રો નામે ચોથું બંદર છે. બેટની મધ્યભાગે પહાડમાં કાંદી નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સૂધી રેલવે બાંધીછે.

प्रकरण २ जुं.

भरतखंडनुं स्वरूप.

૧. ભરતખંડ. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિયામાં સર્વથી ઊંચો છે અને તેનાં શિખરો બરફથી સદા ઢંકાયલાં રહેછે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલીમેર અફગાનિસ્તાન છે અને હાલાપર્વતની પેલી બાજૂએ બલૂચિસ્તાન છે, નૈરૃત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિકોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે. પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને બીજા પર્વતો સૂધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૨, ૧૨૦ ચોરસ મૈલ ભૂમિ જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિયામાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઉતરતે દરજે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૫૦,૦૦,૦૦૦ (૨૫ા કરોડ) માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કન્યાકુમારી સુધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ થાયછે, અને સિંધથી આસામ સુધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાયછે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકારે છે તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના બુંદેલખંડ સુધી પ્રસરેલા વિંધ્યાચળે એ ત્રિકોણના બે ભાગ *કર્યાછે. એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) हिंदुस्तान (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (૨) दक्षिण (દખ્ખણ) છે.

हिंदुस्तान. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, ૧. *हिमालयनी तळेटीनो ढळतो प्रदेश. २. सिंधुनदीनो प्रदेश. ३. रेतीनुं रण. ४. मध्यहिंदुस्ताननो* અને *थोडो रजपुतानानो ऊंचो प्रदेश. ५. गंगानो प्रदेश.* અને ૬. ब्रह्मपुत्रनो प्रदेश.

(૧) હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર બરફથી ઢંકાયલા હિમાલયની સમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહેછે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મૂલકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસેછે. હિમાલયમાં વનસ્પતિ બહુ પ્રફુલ્લિત થાયછે. દેવદાર, ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા ઊગેછે. ઘણાક પહાડીપર અઘોર વન છે તેને તેરિ કહેછે. ત્યાં હવા પાણી બહુ નબળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ બહુ રહેછે.

(૨) સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણોખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલાછે. સિંધુ નદીના મૂળવિષે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસેછે. અટક†

* મુગલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સૂધીના મુલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પલીમેરનાને દક્ષિણ ગણ્યો હતો.

† અટક આગળ નદી ઓળગવાનો પાર છે ત્યાં થઈને ભરતખંડપર સવારી કરનારાઓ આ દેશમાં પેઠાછે તેને માટે અટકનો પાર પ્રખ્યાત છે.

આગળ કાબુલ નદી તેને મળેછે અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ जेलम, चीनाब, रावी, बीआ, અને सतलज છે. સતલજ સિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ બાજૂએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઇને એ નદી ઉતરેછે.

(૩) સિંધુના પ્રદેશાની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊજડ રણમાં કોઇ કોઈ ઠેકાણે રસાળ ભૂમિ છે. જસલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જેટલો વિસ્તાર રણમાં બીજે કોઇ ઠેકાણે નથી. એ રણના અગ્નિ ખૂણામાં મારવાડ અને બીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભોંયમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગૂજરાતની સરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે.. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્લીની પડોસસૂધી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪). મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશાનો ઢાળ ગંગા તરફ ઉતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે બુંદેલખંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશાનું રૂપ એકસરખું નથી. ચીતોડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને બુંદેલખંડનો સરસ ભરતખંડ ભાગ એમાં આવેલાછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંનાં उदेपुर (મેવાડ), अजमेर*, जेपुर, भरतपुर, અને બીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને બુંદેલ ખંડમાંનો હોલકરનો, સિંધિઆનો, ભોપાળનો, રેવાનો તથા બીજા રાજાઓનો મૂલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ चंबल, सिंध અને बतवा છે. એ નદીઓનો સંગમ જમુના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫). સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અગ્નિ

---

* અજમેર ઇંગ્રેજ સરકારનું છે.

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહેછે: જમણે* કાંઠે અલાહબાદ આગળ જમના નદી અને પટણા આગળ સોન નદી એને મળેછે. ડાબે કાંઠે गोमती, गंडकी, गोगरा અને कौशिकी એને મળેછે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓના કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રસાળ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા† છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાયછે. બંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રસાળ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરેછે. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અલાહબાદ સુધી આગબોટો જઈ શકેછે. એને ઘણાં મુખ છે. પરંતુ તેમાંનું સૌથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ ઘણું કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. બંગાળાની નૈર્ઋત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાયછે ત્યાં થઇને બ્રાહ્મણી અને બીજી નદીઓ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે.

(૬) બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઉતરી આસામ અને બંગાળામાં વહેછે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયેલી શાખા જોડે થાયછે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે चितागोंग, टीप्राह, खाशी, गारो, અને બીજા પહાડ છે.

૨. दक्षिण देश. કચ્છનો સાંકડો મૂલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલોછે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાયછે. તેઓનું વર્ણન જુદું કરવામાં આવ્યુંછે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહેછે. એમાં મદ્રાસ ઇલાકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકાનો ઘણો-

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથે જે કાંઠો હોય તે જમણોકાંઠો.
† અસલના વખતમાં શુદ્ધ બંગાળાને હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણતા નહિ.

ખરો ભાગ, તથા હૈદરાવાદ, મ્હેસૂર, અને બીજાં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર સ્વાભાવિક ભાગ થઈ શકેછે. ૧. નર્મદાનો પ્રદેશ, ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ, ૩. પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ, અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

(૧) વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાની ઊંડી ખીણ છે અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત પૂર્વપશ્ચિમ વિંધ્યાની સમાંતર પથરાયેલાછે. સાતપૂડા પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ સુધી ગયેલાછે અને પશ્ચિમમાં તેઓ ગુજરાત માંહેલા રાજપીપળા સુધી ગયેલાછે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાપીનો પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી બેઉનાં મૂળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. એમની અને વેનગંગા, મહા નદી, અને બીજી નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહેછે. એમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાપી ગુજરાતમાં પશ્ચિમે વહેછે.

(૨) નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ* છે. એ દક્ષિણ દેશ ચારે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકારે છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કન્યાકુમારી આગળ પહોચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાયછે. ત્રિકોણનું શિરોબિંદુ અહિં છે. પૂર્વપશ્ચિમ પ્રસરેલી બે શાખાઓને પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ કહેછે. સહ્યાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટ વધારે ઊંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને બંગાળાના અખાતને મળેછે. એ નદીઓમાં મુખ્ય ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે. નાશકની સોડે ગોદાવરીનું મૂળ છે. બંગાળી ઉપસાગરને મળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી મંજીરા તથા મધ્ય પ્રાંત, ખાનદેશ, અને વરાડના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર પેનગંગા, વરધા, અને વેનગંગાનાં એકઠાં

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતોને એમાં ગણેછે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યાછે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સતારાની પાસે મહાબળેશ્વર આગળ કૃ-ષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને वारणा, भीमा, तुंगभद्रा, તથા બીજી ઘણી નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મ્હૈસૂર તથા મ-દ્રાસ ઇલાકામાં વહેછે. દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશમાં સઘળે ઠેકાણે પૃષ્ઠનો દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક સરખાં નથી. પરંતુ એ પ્રદેશના બે ભાગ જુદા પાડી શકાય,—તેમની હદ વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગોદાવરીને મળેછે ત્યાંસૂધી વરધાથી, અને પછી સં-ગમ થયા કેડે દરિયાસૂધી પહોચેછે ત્યાંસૂધી બેઉ નદીથી થયેલી છે. એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઊંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓમાં નૈઋત્ય ખૂણામાં આવેલો દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ બહુધા સપાટ અને ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશનો બીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગુણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કર્નાટક અને મ્હૈસૂર છે. મ્હૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરોછે, તેમને नीलगिरि કહેછે. અહિં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની પછી पालनी અને બીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સૂધી આવ્યા જાયછે.

(૩) ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની બાજૂએ કમરબંધ જેવો છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક ઠેકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ રસાળ માટી ઘસડી લાવેછે તેથી પાક સારો થાયછે. એ નદીઓ ઘણું કરીને સમુદ્રમાં બહુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી કુ-ટક આગળ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પન્નાર, અને બીજી નદીઓ મ્હૈસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઇલાકાના નીચા પ્રદે-શમાં વહેછે.

(૪) કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સૂધી જમીનનો સાંકડો પટો પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચી ભીંત જેવો આવેલો सह्याद्रि કોઈ નદીને એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વહાણો ચાલી શકે

એવી ઘણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક બારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાનાપ્રદેશ કરતાં વધારે સાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને કોરોમાંડલ કહેછે.

દ્વીપ—ભરતખંડની છેક થડમાં સિંહલદ્વીપ છે. મલબાર કાંઠાપર લક્ષદ્વીપ, કન્યાકુમારીની દક્ષિણે માલદીવ, અને મલાયા તથા બ્રહ્મદેશના કાંઠાભણી આંદામન અને નીકોબાર છે. આ સર્વ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. બ્રિટિશ ઇંડિઆમાં જેમને કાળે પાણીએ ચઢાવંવાની એટલે સમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને આંદામન બેટમાં મોકલેછે.

ખનિજ—ભરતખંડની જમીનમાં લોઢું અને ત્રાંબું મસ છે. આગલા વખતમાં ભરતખંડનું ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; બંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કોયલા નીકળેછે. ઘણેકઠેકાણેથી સૂરોખાર જડેછે. પંજાબ અને રજપૂત સંસ્થાનોમાંથી મીઠું નીકળેછે; બુંદેલખંડ, પંજાબ, અને બીજી જગ્યાઓમાં સોનું અને રત્ન છે. ભરતખંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલદ્વીપ (લંકા) ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—ભરતખંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. સાગ, સાલ, સીસમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશમના કીડાના ઉપયોગનું), તાડ, નાળિએરી, સોપારી, વાંસ, અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એળચીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઊગેછે. બીજા મસાલા અને તેજાના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઇ ઠેકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં ચા અને કાફી (બૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અફીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રોઈ, તલ, અને બીજા અનેક જાતના છોડથી ખેતરોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયેલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોકનો બાજરી અને જુવાર છે. બંગાળામાં બહારના કેટલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતમાં લોક ચોખા વધારે ખાયછે. ભરતખંડના કેટલાક ભાગમાં તો લોકો વાર તહેવારને દિવસેજ ચોખા ખાઇ શકેછે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળેછે. જવ ખાધામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કઠોળ, કંદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાયછે.

प्रकरण २ जुं.

भरतखंड के हिंदना राज्यविभाग.

કૈસરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મુલકપર ચાલેછે. એને વાઇસરાય કે રાજપ્રતિનિધિ પણ કહેછે. એને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવીછે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરેછે અને બીજી કાયદા કરવા લાગેછે.

ભરતખંડની રાજધાની कलकत्ता છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઇ કોઇ વાર ફરવા જાયછે, અને ઊનાળામાં પંજાબમાં सिमला નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહેછે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંબઇ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંતો, તથા બંગાળાના લેફ્ટેનેન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મ્હેસુર, મધ્યપ્રાંતો, અયોધ્યા, આસામ અને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાબાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માંહેલાં બીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકામાંના ઝાંઝિબાર, અરબસ્તાનમાંના મસ્કત, ઈરાન, બલુચિસ્તાન, અફગાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, વગેરેના રેસિડંટ

કે પોલિટિકલ એજંટો છે. લંકા બેટ બાદ કરતાં ભરત ખંડની આસપાસના બીજા બેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોચેછે.

ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ આશારે ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૫,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો ૨/૩ તથા વસ્તીનો ૪/૫ ઇંગ્રેજની સત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસરે હિંદ તરફથી સનદ મળીછે; નેપાળ, भूतान, અને मणिपुर ના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજાઓ સ્વતંત્ર છે. વળી ભરતખંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં સંસ્થાનો ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને દોસ્તી છે.

આપણે મુંબઇ ઇલાકામાં વશીએ છીએ માટે મુંબઇથી શરૂ કરતાં ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાંતો અને સંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યોછે:—

(१) मुंबई इलाको.

(२) मद्रास इलाको.

(३) म्हैसूर अने कुर्गना संस्थानो.

(४) वराड सहित हैदराबाद संस्थान.

(५) मध्यप्रांतो.

(६) मध्यहिंद एजन्सिना संस्थानो.

(७) रजपूत संस्थानो.

(८) पंजाब प्रांत.

(९) वायव्य प्रांतो.

(१०) अयोध्या प्रांत.

(११) बंगाळा प्रांत.

(१२) आसामनो मूलक.

(१३) नेपाळ, भूतान, અને बीजा स्वतंत्र पहाडी संस्थानो.

(१४) भरतखंड माहेला पोर्तुगीझ અને फ्रेंच लोकना संस्थानो.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલુંછે, માટે અહિં કર્યું નથી. ભરતખંડની આસપાસના બેટ ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોચેછે, તેમનું વર્ણન અહિં કર્યું નથી, કેમકે તેઓ ઝાઝા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યાછે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્રેજી મૂલક અને દેશી રાજ્યો સેળભેળ થઈ ગયાંછે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ઘણાખરામાં ઇંગ્રેજી મૂલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાયછે. જેમકે મુંબઈ ઇલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં ગવર્નરજનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાયછે; અને પંજાબ પ્રાંતમાં કાશ્મીર અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબાનાં બીજાં સંસ્થાનો આવેછે. છેલ્લા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્રેજનાં દોસ્ત અને મળતીઆં છે. બાકી રહેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જુદો વહીવટ કરેછે. એ અધિકારીની સંભાળ તળે મૂકેલા ઇંગ્રેજી મૂલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઇલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

मद्रास इलाको.

એ ઇલાકો ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઇલાકાને મદ્રાસ ઇલાકો અડકેછે તેથી મ્હેસુર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાએલોછે. મ્હેસુરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વડે નિઝામના મૂલકથી એ ઇલાકો જુદો પડેલોછે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વ ઘાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઇલાકાના ઓરિસ્સા (ઓઢીઆ) પ્રાંત સુધી ગયેલો ઉત્તર સિરકાર નામે પ્રદેશ એ ઇલાકાનો છે.

એ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૯,૬૯૮ ચોરસ મૈલ છે તથા ઉત્તરમાં ગંજામથી કન્યાકુમારી સૂધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સૂધી એ ઇલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મૈલ છે. ઉપર કહેલુંછે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠો પાડયુંછે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનું નામ કોરોમાંડલ કાંઠો પાડયુંછે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાંછે, પરંતુ મુંબઇ બંદર જેવું એકે સારૂં બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કોકણદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, અને તુતિકોરિન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કોચિન, કાલિકટ, તલીચેરી, કાનાનુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળેછે, અને હિમાલયની દક્ષિણે ભરતખંડમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઇ કન્યાકુમારી સૂધી ગયેલાછે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર અને કાવેરી છે તેવિષે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલેરૂન નદી કહેછે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લેછે, નહિતો પૂર્વ કાંઠાપરનાં તપેલાં અને સૂકાં મેદાનો ઊજડ રહેત. નૈર્ઋત્ય કોણભણીથી આવી મુંબઇ ઇલાકામાં વરસાદ વરસેછે તે આ પૂર્વ કાંઠાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ઘણાખરા પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઇલાકામાં વરસાદ મોડો અને થોડો વરસેછે, સપ્ટેંબર માસમાં શરૂ થાયછે, અને ઇશાન કોણમાંથી આવેછે.

દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઇલાકાની વસ્તી ૩,૧૧,૭૦,૬૩૧ માણસની છે. ગંજામ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉંયા ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સૂધી તેલંગ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠાપર કન્યાકુમારી સૂધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સૂધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ બલારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં ઇંગ્રેજે ફોર્ત સેંત જયોર્જ બાંધ્યો તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઇલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યુંછે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે. મદ્રાસથી મુંબઇ સૂધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ગુંટાકલથી બલારી સૂધી જાયછે. વળી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠાપર બાઇપુર સૂધી રેલવે જાયછે, અને તેની શાખાઓ મેહેસૂરથી બાંગલોર સૂધી અને કાંઠાપર નેગાપટ્ટણ સૂધી છે. રૂ, ગળી, તલ, દીવેલી વગેરે, ઊન, ખાંડ, ડાંગર અને ચામડાં એ ઇલાકામાંથી પરદેશખાતે ચઢેછે. મુખ્યત્વે કરીને બલારીની આસપાસ રૂ પાકેછે, અને કાંઠા ઉપર ડાંગર પાકેછે. વૈનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશમાંથી બૂનદાણા આવેછે. વળી એ ઇલાકામાંથી સૂતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પરમુલક ખાતે ચઢેછે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેજાના અને જુદી જુદી જાતનું ઇમારતી લાકડું આવેછે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છેઃ—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હૈદરાબાદના નિઝામે ઇંગ્રેજ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદ્રી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એનો વાયવ્ય ભાગ (બલ્લારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કર્નલના નવાબ પાસેથી કર્નુલ લઇ લીધું. સેલમ, મદુરા, તથા કોઇંબતુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અર્કાટના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મદુરા સને ૧૭૯૨ માં ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધા અને કોઇંબતુર સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ મુઆ પછી લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનોપોલિ કાવેરી નદીને કાંટે છે. પહેલાં ત્રિચિનોપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી; અને કોંજીવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી પ્રખ્યાત હિંદુ-રાજ્ય વિજયનગર હતું. બલ્લારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરનાં તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવેછે.

(૩) મલબાર (વૈનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહિત) સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ પાસેથી લીધું. આ પ્રાંતાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમના વીસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કરેલા છે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૨૯,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે.

देशी राज्यो.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચીન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે. મલબાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજાનો અમલ છે, તેની રાજ્યગાદી ત્રિવાન્દ્રમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને *સાગુચોખા થાયછે, અને ઊંચા ઘાટના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ ફળ તથા તેજાનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમાં ઘાડાં જંગલો છે.

કોચિન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજાનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલબાર કાંઠાપરના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વતમાંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહેછે. જમીનના સાંકડા ટકરા વડે દરિયાથી એ સરોવર જુદાં પડેછે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાનો માર્ગ થોડો છે. ઘણા મૈલ સૂધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલેછે.

મ્હૈસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો.

સને ૧૭૯૯ માં ટિપુસુલતાનની હાર થઇ ત્યારપછી એ રાજાના વંશની પુનઃ સ્થાપના થઇ; પરંતુ કુર્ગ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંનો લિંગાયતરાજા પોતાની રૈયતપર જૂલમ કરતો તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદભ્રષ્ટ કર્યો.

મ્હૈસૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબઇ ઇલાકાના ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ આવેલોછે; નૈર્ઋત્ય કોણમાં કુર્ગપ્રાંત વચમાં આવેલોછે. બાકીની સા-

* સાગુ ચોખાને વાંશીઆ ચોખા પણ કહેછે-ગૂ૦ ટ્રા૦.

સરહદ ઉપર મદ્રાસ ઇલાકા આવેલાછે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાએલોછે. ઉત્તરમાં તુંગભદ્રા નદીની પાસે હરિહર કસ્બો એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાથી પુણા જેટલું ઊંચું છે તેટલો એ કસ્બો દરિયાથી ઊંચો છે. ઊંચા દુર્ગ એટલે ડુંગરા વડે સર્વે ઠેકાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલોછે. એ ડુંગરા કોઇ ઠેકાણે છૂટક છૂટક એકાંતે આવેલાછે ને કોઇ ઠેકાણે હારબંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીદુર્ગ છે. મ્હૈસુરમાં મુખ્ય નદીઓ તુંગ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઇ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાયછે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાયછે તેને મળનારી ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં બહુ કામ આવેછે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મ્હૈસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાયછે. આગલા રાજાઓએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂનાં દેરાનાં ખંડેરોને માટે મ્હૈસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મ્હૈસૂરની રાજધાની મ્હૈસુર શહેર છે. બાર મૈલને છેટે શેરિંગાપટમ નામે હૈદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાપુ ઉપર બંધેલોછે. મ્હૈસૂરની પૂર્વે બાંગલોર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં મુખ્ય કમિશનર રહેછે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ પ્રાંતમાં નૈઋત્ય અને ઇશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસેછે, અને સર્વ જાતની પેદાશ સારી થાયછે. પશ્ચિમ ઘાટ પર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડનાં ઝાડો ઊગેછે. એજ ભાગમાંથી સોપારી, નાળિએર, તેજાનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢેછે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ ખૂન દાણાની છે. વળી ડાંગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાયછે. રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢેછે.

કુર્ગ—એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૭૮,૩૦૨ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્ગના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે. બાકીના લોકો હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંત મ્હૈસુરની નૈઋત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજૂએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજૂએ બહુ ઘાડું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી, સૂખડ, સાગ, તૃણવૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. જે ઠેકાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાખ્યાછે ત્યાં ખૂન પુષ્કળ થાયછે; અને નીચી ખીણોમાં ડાંગર પાકેછે. જંગલનાં ઝાડ ઉપરાંત ઘાટના ઢાળ ઉપર વાંસ, જવાઇનાં બરૂ અને બીજા છોડ ઊગેછે. એનું મુખ્ય શહેર મર્કારા છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઇ ગયાછે.

મુખ્ય નદીઓ—गोदावरी, कृष्णा, पनेर, पन्नार, पलार, અને कावेरी છે.

મુખ્ય પ્રાંતો (૧) उत्तर सिरकार, (૨) कर्णाटक, (૩) मलबार.

મુખ્ય શહેરો—मद्रास, मच्छलीपट्टण, राजमंदरी, त्रिचिनोपोलि, कांजिवरम, अर्काट વગેરે.

એ ઇલાકાના તાબાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચ્ચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે મ્હૈસૂર, કુર્ગ, હૈદરાબાદ અને વરાડના દેશી સંસ્થાનો છે, તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે, ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાડ.

હૈદરાબાદ નો હાકિમ નિઝામ કહેવાયછે. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપ્યોછે. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના હેવાલમાં લખાઇ છે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, દૌલતાબાદ, જાલના, બેદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજને એવી શરતે આપ્યો કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઇંગ્રેજી લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ સંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઇશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંતો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબઇ ઇલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, સોલાપુર, અહંમદનગર, નાશક, અને ખાનદેશ જિલ્લાઓની લગોલગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મુલકનું ક્ષેત્રફળ ૭૧,૭૭૧ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૯૮,૪૫,૫૯૪ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબઇ ઇલાકામાં નાશક પાસે ઉત્પન્ન થઇ વાયવ્ય કોણથી અગ્નિ કોણમાં વહેછે. દક્ષિણમાંથી આવેલી મંજીરા નદી એને મળેછે. પેનગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. ભીમા નદી પણ રૈચુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મુશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરની પાસે ગોળકુંડાનાં ખંડેરો છે. તે આગળના ગોળકુંડાના રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કોતરી કાઢેલાં દહેરાંને માટે ઇલોરા પ્રખ્યાત છે. ઔરંગાબાદ, દૌલતાબાદ (દેવગડ) નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેશમી કાપડ અને મંજીરા નદીપર બેદર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કારીગરીવાળાં પીતળનાં વાસણ વખણાયછે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણ નગર બેદરની પાસે હતું એવું ધારવામાં આવ્યુંછે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વારંગૂલ છે તે તૈલંગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાયછે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં તલગૂ અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો બાંધેલાંછે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારો થાયછે. વરધા નદીની પાસે ઇશાન કોણમાં કોયલા નીકળેછે. હૈદરાબાદથી ગલબરગાની નજીક સૂધી હાલમાં રેલવે બાંધીછે. એ સડક મુંબઇથી મદ્રાસ સૂધી બાંધેલી રેલવેને ગલબરગા આગળ મળેછે.

હૈદરાબાદના ઇંગ્રેજી રેસિડેંટના ઉપરીપણા નીચે એક ઇંગ્રેજી અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરેછે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૭૧૧ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૬,૭૨,૬૭૩ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મુલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર બાજુના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અજુંટા તથા બીજા પર્વતોની વચગાળે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલો એ પહોળો રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અસલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અજુંટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળનારી પૂર્ણા નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પૂર્ણામાં વહેતા ઘણા વહેળાઓથી એ પ્રદેશને પાણી પૂરૂં પડેછે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને રૂ તથા બીજો પાક સારો થાયછે. મુંબઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં થઈને જાયછે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંગામ અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સુધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે એલિચપુર, દક્ષિણે કરિંગા અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અકોલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું રૂ મુંબઈ આવેછે. ખેતીની નીપજ સિવાય પશ્ચિમમાં બળદાના જિલ્લામાં લુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં વુન જિલ્લામાં કોયલાની ખાણ છે.

મધ્ય પ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુંદેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોપાળ, ઇંદોર, અને બીજાં દેશી રાજ્યો, તથા ખાનદેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઈલાકો, અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૯ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંની ૮૪,૪૪૫ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્રેજ સરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા રજપૂત ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ છે. એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસેછે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોંડ, ભીલ, કોળી, અને બીજી ડુંગરામાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તી-માંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહેછે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત્તરના ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માહેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોનો મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કહેલા ગોંડવાનાનો ઘણોખરો ભાગ એમાં આવેલોછે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની ફળદ્રૂપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલીછે. એ ખીણમાં *જબલપુર, નરસિંગપુર, હશંગાબાદ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મુલક છે. નેમારનો બાકીનો

---

* જબલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ આરસના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહેછે. એ શહેરમાં ફાંશીઆ ઠગ લોકને પકડી આણી કુટુંબસહિત રાખ્યાછે ને તેઓ કને ઉદ્યમ કરાવે છે. ગુ. દ્વા.

ભાગ તાપીને કાંઠે આવેલોછે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વ છેડે સાતપૂડા પર્વતની પહોળાઇ ૧૦૦ મૈલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકના ઊંચાણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં બાળા ઘાટ સુધી પ્રસરેલછે અમરકંટક આગળ નર્મદાનું મૂળ છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાયછે. સાતપૂડાની બીજી ખાસ ભૂમિ શાખાઓ ઘણી છે, જેવા કે મહાદેવ અને પંચમઢી ડુંગરા અને નર્મદાની ખીણ અને વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા ડુંગરા, મંડલા, બાલાઘાટ, સેઉની, છિંદવાડા, તથા બેતુલ જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલાછે. બેતુલ પ્રાંતના ડુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહેછે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વત મધ્ય પ્રાંતમાં થઇ ખાનદેશ સૂધી ગયેલાછે તે સ્થળ આગળ આશીરગઢમાં પ્રખ્યાત ડુંગરી કિલ્લો છે તેને મુગલાઇ રાજ્યમાં 'દક્ષિણની ભાગોળ' કહેતા. આશીરગઢ આગળ સાતપૂડા પર્વત નીચા છે અને મુંબઇથી અલાહાબાદ તથા કલકત્તા સૂધીની રેલવે તેમને ઓળંગેછે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વેનગંગાની ખીણોથી થએલું નાગપુરનું મોટું મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, ભંડારા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલાછે. વર્ધા અને વેનગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહેછે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તેની પેલીમેર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વેનગંગાનદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને મળેછે અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનું એકઠું થયેલું જળ થોડેક દૂર જઇ સિરોંચા સમીપ ગોદાવરીમાં ભળેછે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરો વડે એનાથી જુદો પડેલો છત્તીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રયપુર અને બિલાસપુર એવા બે જિલ્લા કર્યાછે. છત્તીસગઢ પ્રાંત મહાનદીની ખીણનો ભાગ છે, અને બસ્તરની વચ્ચે જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળેછે. એ દક્ષિણ ભણીનો મુલક વગડાઉ અને દેશી રાજાના તાબામાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંબલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કેટલાક ફાંટાઓ એ એની વચ્ચે છે. બંગાળા ઇલાકાનો છોટા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે. મહાનદી છત્તીસગઢ પ્રાંતમાં થઇને સંબલપુરમાં વહેછે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઇલાકાના ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પેસેછે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય બસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે, તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાંછે. પરંતુ એમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલુંછે. મદ્રાસ ઇલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદાવરીના કાંઠાપર બસ્તરની દક્ષિણે સારી ભૂમિનો સાંકડો કકડો છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ ભણી પ્રથમ સાગર અને દમોહનો ઊંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી સાતપૂડાનો ઊંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુરના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઇલાકાની તથા નિઝામના રાજ્યની સરહદ ઉપર ગોદાવરી વહેછે ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતોના બીજા ઘણા ભાગોમાં

જંગલ છે; એમાંના કોઇ કોઇ વનોમાં સાગ, શાલ, મહુડાં, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊગેછે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયેલા મુલકમાં ઘણા મૈલ સૂધી ભાગ્યે ઝાડ જોવામાં આવેછે સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઉંચી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાયછે. વિશેષે કરીને નર્મદાની ખીણ ઘઉં તથા રૂ, શેરડી અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ધા નદીને કાંટે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાયછે. હિંગણઘાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલેછે તેપરથી એને હિંગણઘાટનું રૂ કહેછે. વર્ધાના પ્રદેશમાં ઘઉં અને જુવાર પણ પાકેછે. સાતપૂડાની દક્ષિણે અને પૂર્વે નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચોખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છત્તીસગઢની ઊંચી ભૂમિમાં ઘઉં થાયછે. દરેક સ્થળે થોડોક તમાકુ પણ થાયછે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અફીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાયછે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કોયલાની અને લોઢાની ખાણો છે તેમાંની ઘણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતમાં વળી બે રેલવેની સડકો છે. એક મુંબઇથી નીકળી આશીરગઢ તથા જબલપુર થઇ નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈને અલાહાબાદ અને કલકત્તા સૂધી જાયછે, અને વરાડની સડક ભોસાવળથી છેક નાગપુર સૂધી જાયછે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડવાથી ઇંદોર સૂધી બીજી સડક બંધાઇછે. એ પ્રતાંનો ઘણોખરો વેપાર મુંબઇ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, ચામડાં, ઘી, ને તેલને બદલે મુંબઇથી મીઠું, ઇંગ્રેજી કાપડ, લોઢાનો સામાન, નાળિએર, વગેરે એ દેશમાં આવેછે. ખાંડ, તમાકુ, ઢોર અને ઘેટાંના બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરતખંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવેછે. એ પ્રાંતોમાં સઘળે સ્થળે લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે, પરંતુ કંઇ વખાણવા જોગ કસબ તેમને આવડતો નથી. માત્ર બરાનપુરનો કસબી વણાટ અને નાગપુર તથા ભંડેરાનું ભરતકામ અને ધોતીજોડા વખણાયછે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેની સમીપ સિતાબલદીનો ડુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે કામ્પટી છે તેમાં લશ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં સાગર અને જબલપુર, પૂર્વમાં રાયપુર (છત્તીસગઢમાં), અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શાહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજ્યની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ બરાનપુર નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શાહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જુદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમે ધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કહાડી મુક્યા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાય છે અને નેમાર અને છત્તીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાયછે. નૈરૃત્ય કોણમાં વરાડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદાસૂધી મરાઠી ભાષા બોલાયછે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદાવરીના પ્રદેશોમાં તેલગણનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલગૂ કે તેલંગી ભાષા બોલાયછે. છેલ્લે સંબલપુરમાં અને છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઇશાન કોણમાં ઉર્યા ભાષા બોલાયછે. અસલના વખતમાં ગોંડ રાજાઓ મુગલ પાદશાહથી ઘણું કરીને સ્વતંત્ર હતા અને સને ૧૭૩૭ માં રાઘોજી ભોંસલેની સરદારી નીચે મરાઠા આવ્યા ત્યાંસૂધી જીતાયલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાનું રાજ્ય સારૂં હતું;

પરંતુ ધીમે ધીમે દેશ પર નઠારો અમલ થયો અને પીંઢારાઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઇંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો. તેથી તેણે તેમને કટક (બંગાળામાં), સંબલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઇ કરી સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલ્લા રાજાના મરણ પછી બાકીનો મુલક ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુંબઇ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડેછે, પરંતુ સાતપૂડાના ડુંગરો ઉપર ઓછો છે. વરસાદ મસ વરસેછે અને આપણા દેશની પેઠે ત્યાંપણ નૈઋત્ય કોણમાંથી વરસેછે.

मध्यहिंद एजन्सि.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ग्वालियरનું राज्य, ને प्राचीन माळवानो घणोखरो भाग છે, અને બીજામાં बुंदेलखंडमांहेला देशी राज्यो, અને रेवानुं मोटुं राज्य છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક સાંકડી પટી આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર મુલક છે તેને એ પટી મળેછે.

૧. ग्वालियर અને माळवा.

ગ્વાલિયરનું રાજ્ય અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુંબઇ ઇલાકાની લગોલગ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત છે. અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલાછે, અને વિંધ્યાથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સૂધી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં ચંબલ, સિંધુ અને બેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશોમાં થઇ જમનાને મળેછે. દેશ રસાળ છે, તોપણ અહિં તહિં ધાડાં જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમાર તરફ હોલકરના તાબાના પહાડી પ્રદેશોમાં પીંઢારા અને ભીલલોકો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા, તોપણ હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જુદી જુદી જાતિના રાજાઓના તાબામાં એ મુલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મુલક સેળભેળ થઇ ગયેલોછે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મુલક સિંધિઆ અને તેના મોકાસદારોને તાબે છે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોકાસદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, જાવડા, જબૂવા, અલીરાયપુર, વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પેશ્વાના સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સન ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિલ્લાની તળેટીએ જૂનું શહેર છે. એની પાસે લશ્કર નામે નવું શહેર વસ્યુછે. ગ્વાલિયર પાસે મોરાર નામે ઇંગ્રેજી શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની રાજધાની ઇંદોર પણ દક્ષિણમાં છે. ઇંદોરની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મ્હૌ નામે ઇંગ્રેજી છાવણી છે તેમાં

મુંબઇ ઇલાકાના લશ્કરનો કેટલોક ભાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજ્યમાં ઇંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જયનગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અફીણ થાયછે તેનો ઘણો ભાગ મુંબઇ આવેછે. શેરડી, રૂ, અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પુષ્કળ પાકેછે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઇંદોર સૂધી રેલવે બાંધીછે, અને ઉત્તરે નીમચ સૂધી એ સડક વધારીછે. નીમચ શહેરમાં ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સૂધી બીજી સડક બંધાઇછે.

૨. બુંદેલખંડ અને રેવા.

એ એજન્સિના બીજા ભાગમાં બુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજપૂત રાજાઓનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્યપ્રાંતો આવેલાછે. બુંદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અર્ચા અથવા તેહરી અને પન્ના, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પન્ના શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બુંદેલખંડની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચોવચ થઇને કૈમોર ડુંગરા જાયછે. એ ડુંગરો વિંધ્યાપર્વતની શાખા છે. એ ડુંગરોની દક્ષિણે ગંગાનદીને મળનારી શોણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઉતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં થઇ વહેછે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં જંગલો છે, પરંતુ જે જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જબલપુરથી અલાહાબાદ સૂધીની રેલવે એમાં થઇને જાયછે. એ એજન્સિનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૬,૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઇંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન સિવાય બીજા દરજાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજંટ રહેછે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આસિસ્ટંટ એજંટો રહેછે.

રજપૂત સંસ્થાનો.

એ મોટો ચોરસ મૂલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગૂજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર અને ઇંદોર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મ્હેરવાડાના નાના ઇંગ્રેજી મૂલકની આસપાસ જથાબંધ છે. એ દેશી સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

રજપૂત સંસ્થાનો.

૧ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર).	૩ જેપુર.
૨ મારવાડ (અથવા જોધપુર).	૪ બુંદી.

५ बिकानेर.
६ कोटा.
७ किरोली.
८ किशनगढ.
९ जसलमेर.
१० अलवड.
११ शिरोही.
१२ डुंगरपुर.
१३ वांसवाडा.
१४ प्रतापगढ.
१५ झालावाड.

जाट संस्थानो.

१६ भरतपुर.
१७ धोल्पुर.

मुसलमानी संस्थान.

१८ टोंक.

એ અઢાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૯,૭૫૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૨,૬૮,૩૯૨ છે. ગવર્નર જનરલનો એજંટ એ સર્વેપર દેખરેખ રાખેછે. તે શિરોહીમાં આબુ પર્વતપર રહેછે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માનેછે. હાલમાં એ પર્વતસુધી રેલવે બંધાઇછે. મુંબઇ ઈલાકામાં પાલણપુર એજન્સિની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈરૃત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના બે ભાગ કરેછે, ૩/૫ ભાગ એ પર્વતની વાયવ્ય કોણમાં છે, અને ૨/૫ ભાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે, તે મારવાડ (અથવા જોધપુર) ના થોડાક ભાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડેછે. મારવાડનો થોડોક ભાગ જસલમેર, બિકાનેર, અને શીકાવતીના સઘળા ભાગ સુદ્ધાં લૂણીની પશ્ચિમનો બધો પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્દ્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોટું રણ કહેછે. એમ કોઇ સ્થળે ખેતી થાયછે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઇ જાયછે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરૂં પડેછે. જ્યારે વરસાદ વરસેછે ત્યારે લોકો ઊંટવતી રેતીના ટેકર ખેડેછે, અને બી જમીનમાં છેક ઊંડાં રોપેછે; રણમાં ઘાસ મસ ઊગેછે તે ખાઇને પુષ્કળ ઢોર, ઊંટ ને મેંઢાં ઊછરેછે. મારવાડ અને વિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ઘણાં વસેછે. પાળેલા ઢોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળેછે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાયછે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊપજેછે. મુંબઇ અને બીજે ટેકાણે ઘેટાં મોકલવામાં આવેછે. ભરતખંડમાં મારવાડનાં ઊંટ ઘણાજ સહનશીળ અને વિકાનેરની સાંઢણીઓ ઘણીજ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાયછે મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ઘણા મારવાડી મુંબઇ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને સ્વદેશ પાછા જાયછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમનાં સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે, પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર) થી શરૂ થઇ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડુંગરામાં ને બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણે ગુજરાતમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહેછે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ ચંબલને મળેછે, અને ચંબલ જમનાને મળેછે. એ નદીઓથી ઘણે દૂર લોકો ઊંડા કૂવા

ઓરી તેનાં પાણી વડે અનાજ, રૂ, શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ઘણોખરો વરસાદ ઇશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈર્ઋત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરસ્યાથી મોટો દુકાલ પડ્યો હતો તેથી ઘણા લોકો મરી ગયા અથવા પોતાનાં ઘરબાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરની દક્ષિણે નશીરાબાદની છાવણીમાં મુંબઇના લશ્કરનો કંઇક ભાગ રહેછે. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાણીનું સાંભર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુષ્કરજી (પોકરજી) નામે મોટું તીર્થ છે ને તેમાં બ્રહ્માનું દેરૂં છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંભર સરોવરથી તે દિલ્લી સૂધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સૂધી ઇંગ્રેજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધી છે.

સૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં સૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન સર્વેથી રસાળ છે, પરંતુ જેપુરમાં મૂલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી બીજાં સંસ્થાનોમાં સોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું, વગેરે મોકલવામાં આવેછે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો ઊનનો તથા સુતરાઉ માલ બનાવેછે, હાથીદાંતની કોતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવેછે, તથા ઘણા વરસ લગી ઘસાઈ ન જાય એવી કલાઇ ચઢાવેછે. દક્ષિણે શિરોહીમાં તરવારનાં પાનાં સારાં બનેછે. મારવાડમાં આરસ અને ઇમારતી પથરા જડેછે.

पंजाब प्रांत.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વે તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો ઉપલો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. સિંધુ નદીના ઉપલા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જેલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરા છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઇ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆબના રસાળ મુલક એ નદીઓથી બનેલાછે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુ છે: તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઇને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફગાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની ધડમાં

વહેછે. અટક ઉતરવાનો પાર છે તેની અને કળાબાગની વચ્ચેના સ્થળથી તે કરાંચી સુધી સિંધુ નદીમાં આગબોટો ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે, તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યુંછે. જેલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને બીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો સંગમ મિટનકોટ આગળ સિંધુ જોડે થાયછે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડો વરસેછે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જુદાં જુદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શાહેરો लाहोर, अमृतसर, मुलतान, जालंधर, अंबाला, फिरोजपुर, लुदीयाणा, काश्मीर, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો થયેલાછે તેમને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાંછે. સુલેમાન પર્વત અને સિંધુ વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને દેરાજત (દામન કે સરહદની ભૂમિ) કહેછે. સિંધુ અને જેલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર દોઆબ કહેછે. જેલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જેચ કે ચેજ દોઆબ કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રેચના દોઆબ કહેછે; રાવી અને બીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને બારી દોઆબ કહેછે; બીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જાલંધર દોઆબ કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલોછે. આ ગ ઁ પ્રદેશોમાં જાલંધર દોઆબ સૌથી રસાળ છે, અને બારી દોઆબ વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને સુલતાન એ ત્રણે શીખ લોકનાં શાહેરો છે. એ દોઆબના મધ્યભાગ ઘણું કરીને ઊંચા છે અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દોઆબના મધ્યભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જે ભાગ ઇંગ્રેજને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૭,૯૮૯ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૮૮,૫૦.૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસેં વરસ પહેલાં થઇ ગયેલા નાનક નામે નવો પંથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જાલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઇંગ્રેજી મુલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઉપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનોમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જે ભાગ ઇંગ્રેજને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલાછે.—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠાપર છેઃ એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મૂલક-એ મૂલક સને ૧૮૧૪-૧૬ ના ગુરખાયુદ્ધ પછી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫—૪૬માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પછી લીધેલો મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મુલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેનો સલાજ જાલંધર દોઆબ, અને કાંગડાનો પહાડી મુલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મુલકમાં લુધીઆણા, ફિરોઝપુર, અને અંબાલા નામે મોટા શહેરોવાળો જૂના સરહિંદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલોછે. શીખ લોકનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણે અને પૂર્વે સરહિંદનો બાકીનો મુલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ બાજુનો મુલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે બીજી લડાઇ થવા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો જે ભાગ અફગાનલોકના સ્વાધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથનું શીખધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરો પણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યાછે. એ મુલકમાં વસનારા લોકની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દુ અને ફારસી ચાલેછે. તિબેટમાં જે ભાષા ચાલેછે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાયછે. પંજાબમાં ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીઆં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખસખસ શિયાળામાં થાયછે; અને ચોમાસામાં બાજરી, મકાઇ, ડાંગર, રૂ, શેરડી, કઠોળ, દીવેલી, તલાદિક તેલવાળાં બીજ, શાકભાજી અને ગળી થાયછે. કાંગડાની ખીણમાં અને સિમલામાં ઊંચી જાતની ચા થાયછે. એ મુલકની જમીનમાંથી ફટકડી, સિંધવ, અને મરડીઆ કંકર જેનો ચુનો બનેછે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવેછે તે નીકળેછે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહદની પેલીમેરના દેશોમાંથી આવેછે.

પંજાબની શાલો અને બીજાં ઊનનાં કાપડનો વણાટ વખણાયછે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બનેછે, અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ ટીક થાયછે. સોના રૂપાની કારીગરી અને લોઢા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કારીગરી કરવાનું કામ ટીક થાયછે. લખોટેલાં વાસણ, કોતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણે ઠેકાણે થાયછે. પૂર્વ તાર્તરીના યારકંડ જોડે તથા ચીનાઇ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર ટીક ચાલેછે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઇને તથા પહાડ ઉપર થઇને વણજારો જાયછે. યારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આવેછે. લાસામાંથી ચીનાઇ ચા, અને સુંદર ઊન આવેછે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, લુધીઆણા અને અંબાલા સૂધી રેલવે બાંધીછે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયલોછે. દિલ્લીથી બીજી સડક જાયછે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળેછે. બીજી સડકો બંધાઇછે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળેછે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સૂધી અને ત્રીજી દિલ્લીથી રજપૂત સંસ્થાન સૂધી બંધાઇછે.

देशी राज्यो.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૩૫,૮૧૭ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૩૮,૬૧,૬૮૩ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય કાશ્મીર, ભાવલપુર, અને પટીઆલા છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઇંગ્રેજી મૂલકની ઉત્તરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય

પર્વતો આવેલાછે. એ પ્રાંતોમા એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંટે છે અને બીજો બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઇસ્કાડા પણ સિંધુ નદીને કાંટે છે. પહેલાં લાડક તિબેટનો ભાગ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જેલમ નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર જામુ દક્ષિણે છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહેછે. જયારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પાસેથી એ દેશ લઇ લીધો ત્યારે ઇંગ્રેજે એ રાજાને ગાદીએ બેસાડયો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. ખીણોની ભૂમિ રસાળ છે, હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલ અને બીજાં ઊનનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુલાબનું અત્તર, હથિઆર, ચામડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટેલાં વાસણ, વગેરે પણ બનેછે.

ભાવલપુર.—એ ભાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધુ સૂધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણસૂધી લાંબી ચીયરવટી છે, પરંતુ નહેરોમાંથી પાણી આવેછે તેથી ખેતી સારી થાયછે.

પટીઆલા અને શીખ રાજ્યો.—શીખનાં રાજ્યોમાં પટીઆલાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાય છે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

जिंड, नभा, कपरथला, फरिदकोट, અને कलशीआ એ પાંચ સંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. પટીઆલા, તથા કપૂરથલા સિવાય બાકીનાં સંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિંદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો—પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજીક ડુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેળભેળ થઇ ગયેલાંછે.

એ દેશી રાજ્યો ઉપરાંત અફગાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાનના સીમાડાના વગડાઉ અને ચોરટા લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારીઓને નજર રાખવી પડેછે. હઝારના ઉત્તરના ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા દેરાઇસ્માઇલખાન સૂધી જે જાતો વસેછે તેમાંના ઘણાખરા પઠાણ કે પખતૂ ભાષા બોલનારા મુસલમાનો છે; દેરાઇસ્માઇલખાનની દક્ષિણે બલૂચી લોક છે.

વાયવ્ય પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત તથા રજપૂત સંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજાબની વચ્ચે જમના નદી વહેછે; અને પૂર્વે બંગાળા પ્રાંતમાં બહાર સૂધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્દ્ધચંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યા દેશ આવેલો છે. એ અર્દ્ધચંદ્રાકારના પશ્ચિમ ફાંટાની તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે, અને પૂર્વ ફાંટો નેપાળ સૂધી ગયેલાછે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલાની લગોલગ

ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે એના તાબાની સાંકડી ભૂમિ છે. બીજે ઠેકાણે વાયવ્ય પ્રાંતોના બાકીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્ય હિંદ એજન્સિ અને બંગાળા ઈલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈ છે.

અયોધ્યા પ્રાંત સુદ્ધાં એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૬,૧૦૪ ચોરસ મૈલ છે અને ૪,૪૧,૦૭,૮૬૯ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે દેશી રાજ્યો છે તેઓનું વર્ણન આગળ આવશે.

આ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(૧) હિમાલયમાં આવેલો પ્રદેશ, (૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરનો રસાળ પ્રદેશ, (૩) જમનાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) ઉત્તરે કમાઉન, ગઢવાલ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદપર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે; પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચા ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઇ એટલે ભેજવાળી અને પથરાની ભૂમિવાળું ઘાડું જંગલ છે. તિરાઇ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે, તેમાં દેવદારનું લાકડું ઘણું વખણાયછે. ડુંગરામાં લોઢાની ખાણો છે; અને ખીણો તથા ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; તેમાં ચાના બાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાયછે તે આખી દુનિયામાં સર્વેથી સરસ ગણાયછે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાળ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો ફલદ્રૂપ દોઆબ રોહિલખંડ (અથવા*રોહિલાનો મુલક) અને કાશીની ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. છેલ્લા બે પ્રદેશો ગંગાની ઉત્તરે છે અને તેમની વચ્ચે અયોધ્યા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વળેછે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાળમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંબલ, બતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્યહિંદુસ્તાન અને બુંદેલખંડનાં પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠાપર મળેછે. બુંદેલખંડના ડુંગરાની શાખાઓ એને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળેછે.

જમના નદીના જમણા કાંઠાપર દિલ્લી, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, આગ્રા અને કાલપી એ મુખ્ય શાહેરો છે, અને ડાબા કાંઠાપર ઇટાવા અને અલાહાબાદ મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પણ ગઢવાલમાં છે. રામગંગા, ગોમતી, ગોગરા વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠાપર એને મળેછે. ગંગાના કાંઠાપર અનુપ શાહેર, ફત્તેહગઢ, કાનપુર, અલાહાબાદ, મીરજાપુર, કાશી† અને ગાજીપુર મુખ્ય શાહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહેછે. અને પછી કનોજ નામે હિંદુલોકના પ્રાચીન શાહેર આગળ ગંગાને

* એ અફગાન લોકના વંશના છે.

† એનું બીજું નામ વાણારશી નગરી ને તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

મળેછે. ગોમતીનદી પણ ડુંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઇને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળેછે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાયછે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ઘણી નદીઓ મળેછે. જ્યાં ગંગા જોડે સંગમ થાયછે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જેવડી દેખાયછે. આ મોટી નદીઓ સિવાય રોહિલખંડ અને દોઆબમાં ઘણાં ઝીલો કે સ્વાભાવિક સરોવરો છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે સરકારે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ વિંધ્યા અને કૈમોરની ધડમાં ડુંગરા અને જંગલો આવેછે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોયછે ત્યાં ખેતી થાયછે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલો ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે આવેલો મુલક છે તેમાં બેટવા નદી તથા જાંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ બાંદાનો મૂલક તથા મિરજાપોરની દક્ષિણનો દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહેછે.

હિમાલયનાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડુંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાયછે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાડો થોડાંજ ઊગેછે. પરંતુ દોઆબમાં મહુડા થાયછે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઊગેછે. જ્યાં ડુંગરા નથી એવા મેદાનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર, અને બાજરી પુષ્કળ થાયછે, અને દક્ષિણે કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાયછે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીઆં, રૂ, ગળી, કસુંબો, ખાંડ, લાખ, અને સૂરોખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડેછે. કાનપુરમાં ચામડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કીનખાબનો વણાટ માત્ર સારો થાયછે. હરકોઇ મોટા શહેરમાં તાંબાં પીતળનાં વાસણ અને દેશી કાપડ બનેછે. પરદેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, ઇંગ્રેજી કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેજાના, અને ઇંગ્રેજી માલ એ પ્રાંતોમાં આવેછે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજીપુરથી દિલ્લી સૂધી એટલે ૫૩૪ મૈલ સૂધી બાંધીછે, અને દિલ્લી પાસે ગાઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઇ પંજાબ સૂધી એટલે ૧૨૩ મૈલ સૂધી બાંધીછે. મુંબઇથી જબલપોર સૂધીની રેલવે અલાહાબાદ આગળ એની સાથે જોડાયછે. જૈનપુરમાં થઇને કાશીથી અયોધ્યામાં ફૈજાબાદ સૂધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સૂધી, પછી શાહજહાનપુરમાં થઇને બરેલી સૂધી, અલીગઢથી બરેલી અને મુરાદાબાદ સૂધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સૂધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સૂધી નવી રેલવે બંધાઇછે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડકો બાંધીછે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કરતાં ટાઢ અને તડકો વિશેષ પડેછે. જૂન મહીનાની આખરથી તે અકટોબરની શરૂઆત સૂધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવેછે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજીપુર, મિરજાપુર, જૈનપુર, અને આઝિમપુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે ઇંગ્રેજને આપ્યો. નવાબનું ઇંગ્રેજ રક્ષણ કરે

તેના પેટામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, બસ્તી, આઝિમપુરનો બાકીનો ભાગ, એટા સૂપીનો દોઆબ, અને રોહિલખંડ આપી દીધાં. દિલ્લીપ્રાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મુલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિંધિઆ પાસેથી સને ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રોહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સને ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા ઝાંસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો બીજા મુલકના સાટામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવારશીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર आग्रा હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ઇમારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છ મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની अलाहाबाद (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા મિરજાપુરની દક્ષિણે ડુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે. ઉર્દૂ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ હિંદુઓ જોડે રાજ કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દૂમાં અરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

देशी राज्यो.

કાશીનો રાજા આસપાસનાં કેટલાંક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપુર અને તેહરીના રાજાઓ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે. રામપુર સંસ્થાન રોહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પઠાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ચોખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેસ (દુપટા) ઘણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન ડુંગરામાં ગઢવાલમાં છે અને રજપૂત રાજાના તાબામાં છે. રામપુરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

अयोध्या प्रांत.*

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા બીજી બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણા મૈલ સુધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલીછે. ગંગાને મળનારી रामगंगा, सई, गोमती, અને गोगरा નદીઓ તથા બીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતના અગ્નિકોણના ભાગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંનો

* એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભેળી દીધોછે, અને મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ છે.

કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો ચાલેછે. મોટામાં મોટી ગોગરા નદી ગંગાનીપેઠે હિમાલયમાંથી નીકળેછે અને તેને મળનારી નદીઓમાં સૌથી મોટી રાપ્તી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષે આગળ કહેલું છે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિયામાં બીજા હરકોઇ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાયછે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના ડુંગરોની લગોલગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઇ કે મોટાં વન છે તથા ડુંગરાની તળેટીની ભૂમિ છનછના પાણીવાળી છે. તિરાઇની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટકરા છે, તેમની કોર ઉપર ઘણું કરીને સાલ, સીસમ, અને બીજાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગેલાંછે. આ ટકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહેછે. એ નદીઓનાં ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઇને બન્યાંછે. આ પ્રદેશ અતિ રસાળ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાયછે; આંબા અને મહુડાની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા કૂવાઓ ઘણા છે. એ પ્રાંતની હવા પંજાબ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જેટલી અતિ ટાઢ અને તડકો પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને બીજું ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, ગળી વગેરે તેલી પદાર્થો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. એ પ્રાંતમાં ચોખા અને તમાકુ સારા થાયછે. થોડુંક રૂ, અફીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજો સામાન દરેક ઠેકાણે થોડો ઘણો બનેછે, તે સિવાય બીજો ઉમદો બનતો નથી. પહેલાં ફૈજાબાદની પાસે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મરડીઆ કંકર જડેછે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મૂલક ઉપર દિલ્લીના બાદશાહના વજીરનો અમલ હતો. એ વજીરે સને ૧૮૧૯ માં બાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને ઇંગ્રેજ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા બાદશાહકને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઇંગ્રેજે ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી જીતેલા મુલકમાંથી કેટલોક ભાગ એ નવાબના વજીરને આપ્યો હતો. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા લૂંટારાના હાથમાંથી બચવાને બહુત લોકે અરજ કર્યાથી ને તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાંખરાં ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઇંગ્રેજે પદભ્રષ્ટ કર્યો. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિઆનું વર્ષાસન મળેછે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળે છે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લક્નો ગોમતીના કાંઠાપુર છે. બીજું મોટું શહેર ફેજાબાદ છે. ફૈજાબાદની પાસે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલુંછે. આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઇ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું

એવું કહેવાયછે. બીજાં પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખંડેરો અયોધ્યા પ્રાંતમાં છે તેમાંનાં કેટલાંક બૌદ્ધ મતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે ઉર્દુ બોલી બોલેછે.

મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ કર્યાછે—ઉત્તરે (૧) फैजाबाद અને (૨) सीतापुर તથા દક્ષિણે (૩) लकनौ અને (૪) रायबरेली.

बंगाळा इलाको.

એ પ્રાંત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતખંડના વિભાગોમાં એ ઇલાકો સર્વથી મોટો અને રસાળ છે. એમાં शुद्ध बंगाळा, बहार, ओरिसा (ઓઢીઆ) અને छोटा नागपुर છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિક્કીમ અને ઇંગ્રેજનો આસામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને બ્રહ્મદેશાની વચ્ચે લુશી અને બીજી પહાડી જાતોનો મૂલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાફ નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપસાગર અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૩,૯૦૨ ચોરસ મૈલ અને ૬,૬૬,૯૧,૪૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખંડીઆં રાજ્યો તથા જાતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઇલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ તથા ઇશાન તરફ બ્રહ્મપુત્રનો સપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાયછે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજૂએ જમીન આવેલીછે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં દાર્જિલિંગ છે), પૂર્વે કાચર, ટિપરા, અને ચિતાગોંગના ડુંગરા, અને પશ્ચિમે છોટા નાગપુર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઊંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજું મોટું મેદાન રાજમહાલ ડુંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિર્હૂત, પાટણા, ગયા, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. ઓઢીઆ દેશ એ પ્રાચીન હિંદુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળ, અને મદ્રાસ ઇલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરનો લાંબો સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મુલકને ઓઢીઆ કહેછે. છોટા નાગપુર એ બહાર અને ઓઢીઆની વચ્ચે પહાડી મુલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—हिमालय નો થોડો ભાગ, राजमहाल, છોટાં નાગપુર તથા ઓઢીઆના ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—गंगा, गोगरा, सोन, गंडकी, कुशी, दामोदा, भागीरथी, हुगली, ब्रह्मपुत्र, सूरमा, महानदी, वैतरणी, ब्राह्मणी, વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાઝીપુર પાસે વહેછે. થોડે છેટે ગયા પછી ઉત્તરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સોન, અને ફરી ઉત્તરે ગંડકી નદી એને મળેછે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહેછે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મળેછે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરાને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહેછે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છુટી પડી આગળ વધેછે તેનું નામ હુગલી પડ્યુંછે. ગંગાનાં અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલંદાની અગ્નિ કોણ તરફ વહેછે. તે ઠેકાણે બ્રહ્મપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જમુના તે તેને મળેછે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે બંગાળી ઉપસાગરમાં મળેછે.

બ્રહ્મપુત્ર—*એ નદ આસામના ગારો ડુંગરાને ફરી વળી બંગાળામાં પેસેછે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલંદા આગળ ગંગાને મળેછે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની પેઠે રોગી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને ભેજવાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસેછે.

સૂરમા—એ નદી કાચાર ડુંગરામાંથી નીકળી સિલહટની પશ્ચિમે વહેછે, અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક ફાંટાને મળેછે. એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેઘના કહેછે. ઘણા મૈલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકેછે.

ચિતાગોંગમાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરામાંથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજૂએ દામોદા, રૂપનારાયણ અને કુશી મળેછે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાયછે. છેક દક્ષિણમાં સુવર્ણરેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાયછે. એ નદીઓ ઓઢીઆમાં થઇને બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડોક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલોછે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિક્કિમના રાજાએ ઇંગ્રેજને આપ્યો. એ ડુંગરામાં સ્લેટ, લોઢું, અને ત્રાંબાની ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહડા તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરામાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બર્દવાન જિલ્લાના રાણીગંજ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની* પશ્ચિમે અને છોટા

---

* તિબેટનું વર્ણન જુઓ.

નાગપુરની દક્ષિણે ખંડીઆ મહાલો છે તેઓ પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈર્ઋત્ય સુધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના ડુંગરોમાં જંગલ છે, અને કોયલા તથા લોઢાની ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એકજ સરોવર ઓઢીઆની નૈર્ઋત્યમાં છે, તથાપિ મોટા ઝીલો કે છાચર તળાવો ઘણાં છે. ચિલકા સરોવરને તીરે તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંટે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવેછે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ઘણા ભાગમાં તાપ બહુ પડેછે અને વામાં ભેજ ઘણો રહેછે. કોઇ કોઇવાર વરસાદ નહિ વરસવાથી પાણીની તંગી તથા દુકાળ પડેછે, તોપણ ઘણું કરીને વરસાદ ઠીક છે. મેદાનોમાં જુનથી અકટોબર સુધી અગ્નિકોણમાંથી વરસાદ વરસેછે. પાધર જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સરકારે ઘણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાકેછે. જુદી જુદી ઋતુઓમાં જુદી જુદી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે, અને ભિન્ન ભિન્ન વાવેતર થાયછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દાળ, ભાત, માછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજાના અને બીજો મસાલો નાંખીને ખાયછે. દરેક ભાગમાં જુદી જુદી જાતની શાકભાજી ઊગેછે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશો ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાયછે. દાળ અને ચોખા સિવાય બેહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઇ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે. છોટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મુલકોમાં વસનારા લોકનો એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ઊનાળામાં જે ફળ થાયછે તે ત્યાં પણ થાયછે. ફણસ, કેળ, અને આંબાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કોરી ભૂમિમાં પાન અને સોપારી થાયછે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિએરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અફીણ, અને સણ, એ વેપારની જણસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અફીણ પકવેછે. ગુણો બનાવવાના ટાટ, દોરડાં, વગેરે સણનાં થાયછે. સણના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઇંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. વળી ગાંજાના છોડ પણ ઉગાવેછે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએછે, અને બીજી કેફી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આણેછે. સણ કે અળશી અને તેલ નીકળે એવાં બી દેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારૂ પુષ્કળ ઉગાવેછે. ડુંગરોમાં રૂ પાકેછે તેટલું દેશમાં બસ થતું નથી માટે હરવર્ષે દેશમાં ઇંગ્રેજી કાપડ પુષ્કળ આવેછે. ગોળ, ખાંડ, વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પકવેછે. દક્ષિણે ખજૂરીઓની વધારે પેદાશ હોવાથી માત્ર તે ટેકાણે શેરડી પકવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે હરેક ટેકાણે તમાકુ પકવેછે, અને કેટલોક પ્રહ્મદેશ મોકલવામાં આવેછે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી ભૂમિમાં તથા છોટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતનો ચા ઊગેછે. વળી શેતુરનાં ઝાડ ઊગેછે તેવડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોષણ થાયછે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બનેછે. વેપારની બીજી જણસોમાં સુરોખાર અને પાધર જગ્યામાં ઊગતી કસુંબી છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગેછે. વણવાનો અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવવાનો ધંધો ચાલેછે. ગળી, સણ વગેરે બનેછે તે સિવાય ખાસ કારીગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મુર્શીદાબાદમાં રેશમીકાપડ અને હાથીદાંતનો સામાન અને સોના રૂપાનો ઘાટ સારો બનેછે, અને ઢાકાની મલમલ, કાપડ, અને સાનુ વણાયછે. વહાણ બાંધવાનું અને સૂતારનું કામ ચિતાગોંગ (ચિત્તગામ) માં સારૂં થાયછે, અને મોંગીરમાં સૂતાર અને લુહાર કામ સારૂં થાયછે. એ પ્રાંતમાં ઘણી રેલવેની સડકો બાંધેલીછે. મુંબઇ અને અલાહાબાદની મોટી સડક ગંગાના

કાંઠાના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેલીમર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તાસૂધી જાયછે. વળી બીજી સડક પાટણાની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાણીગંજમાં થઇને કલકત્તા સૂધી જાયછે. ગોવલંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક બાંધેલીછે. એ સડક દાર્જિલિંગ સૂધી વધારવાની છે. એ સર્વ રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે તેથી વેપાર ઠીક ચાલેછે.

બંગાળા ઇલાકાની રાજધાની कलकत्ता હુગલી નદીના કાંઠાપર છે. ঢাকা, मुर्शीदाबाद, पाटणा, कटक, जगन्नाथ મુખ્ય શાહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસનો કટલોક મૂલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો લીધો. શુધ્ધ બંગાળામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મુર્શીદાબાદ છે. એ અસલ બંગાળામાં નવાબોની રાજ્યધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલ્લીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી. સને ૧૭૬૫ માં શુધ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે અંગ્રેજને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણા છે. ઓઢીઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં રાંચી છે. નાગપુરના રાજાએ ઓઢીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઇલાકામાં कलकत्ता, मतलाह, चितागोंग (ચિત્તગામ) અને कटक એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઇલાકામાંના શુધ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાયછે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દૂ, ચાલેછે. ઓઢીઆ અને ખંડીઆ મહાલોની ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની ઓઢી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં ઓઢી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાયછે.

खंडीआं संस्थानो अने जातो.

ખંડીઆં સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચોરસમૈલ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બૌધ્ધ સંસ્થાન (એ પર રાજાનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકને મળતા આવેછે), અને ઉત્તરે સિકિમની લગોલગ આવેલો દેશ છે. સિકિમની દક્ષિણે કુચબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિકિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી જીતેલો નાનો મૂલક આવેલોછે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાગોંગના ડુંગરામાં બીજાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. પર્વતોમાં વસનારા લોકો અડધા આર્ય અને અડધા પ્રશ્ની છે. ખંડીઆં સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો છે તે વિષે આગળ કહેલુંછે. બહાર પ્રાંતના અગ્નિકોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સોથલ જાત વસેછે. સોથલ જાત અને ખંડીઆં મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાર્ય અસલી છે અને પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે.

---

* પરાં મળી કલકત્તામાં ૮,૯૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

आसाम.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૪૧ ચોરસ મૈલ છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે; તેપર હકુમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહેછે. બાકીનો દેશ ઇંગ્રેજ તાબાની પહાડી જાતોનો છે. આખા દેશની વસ્તી શુમારે ૪૮,૮૧,૪૨૬ માણસની છે (પહાડમાં વસનારી જાતોનું વસ્તીપત્રક કર્યું નથી). એ દેશ ભરતખંડની ઇશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મુલક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપુર પ્રાંત તથા કેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મુલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે. અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત થયેલોછે. તિબેટમાં થઇને પૂર્વમાં વળી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં થઇ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાટખૂણે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાયછે. એ છેલ્લા ડુંગરાને નાગ, ખાશીઆ, જિનતેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાચરમાં થઇને એ ડુંગરા આસામ, સિલહટ અને બંગાળાના બીજા દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાનાં મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણે વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ઘણા છે, અને વહેળા પણ પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કોયલા, લોઢું અને ચૂનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છોડને બહુ માફક છે. વળી સારે રૂ, ફળ, અને શાકભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊગેછે. આસામની ભેંસો ઘણી વખણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ, તથા માટીનાં વાસણ બનેછે.

એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રબર વગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે. મ્હૈસુરની પેઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં રહેછે. એવું કહેવાયછે કે દુનિયાના બીજા ભાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસેછે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે, અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આર્યોના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મી લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જાતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાયછે.

स्वतंत्र पहाडी राज्यो.

नेपाळ.—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય સર્વથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં સાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો કમાઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિકિમ છે. એમાં ઘણા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચાંમાં ઊંચાં શિખરો જેવાં કે अवरेस्ट કે गौरीशंकर, धवलगिरि, વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર खटमंडु છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઇ ૨૯,૦૦૦ ફુટ કરતાં પણ વધારે કહેવાયછે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખોણ રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમતી ઇમારતી લાકડાં થાયછે, અને એની દક્ષિણે તિરાઇ એટલે ભેજવાળાં વન છે. તિરાઇનો કેટલોક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલોક ઇંગ્રેજના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ઘાટ સારા થાયછે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોક છે તેઓ અને આર્ય લોક સેળભેળ થઇ ગયાછે. એપર ગૂરખા લોક રાજ્ય કરેછે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજા રહેછે તેને નામે પ્રધાન રાજ ચલાવેછે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉદ્યમી, શૂરો, અને શરીરે દૃઢ છે.

भूतान.—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે બીજું પહાડી રાજ્ય ભૂતાન છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે સિક્કિમ છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. લામા નામે બૌદ્ધ ધર્મગુરૂઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણપોષણ કરવું પડેછે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પોતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવેછે. લોકો ઉદ્યોગી છે, પરંતુ રાજ્ય કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મગુરૂઓ તેમનાપર જુલમ કરેછે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બંગાળાની પૂર્વ સરહદ ઉપર બ્રહ્મી એટલે તાતાર વંશની ઘણીક પહાડી જાતો વસેછે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના બીજા ભાગોમાંની મૂળ જાતોને મળતી આવેછે. એમાંની ઉત્તરે ડફ્ળા અને આબોર, અને પૂર્વે કૂકી અને લુશી જાતો વિકરાળ છે, અને નજીક વસનારા સુધરેલા લોકોને લૂંટેછે. એ પહાડોમાં મણિપુરના રાજાના તાબાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલુંછે.

પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

પોર્તુગાલના રાજાના તાબાનાં દમણ, ગોવા, અને દીવ સંસ્થાનો વિષે આગળ મુંબઈ ઇલાકામાં કહેલું છે.

હુગલી નદીના કાંઠાપર ચંદ્રનગર ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શાહેરો અને તેઓની આસપાસનો કેટલોક મૂલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠાપર એક શાહેર એજ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ આગળ ૧. યાનાન, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. પોંદિશરી, તથા ૩. કારિકલ, અને મલબાર કાંઠાપર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. માહી છે. મુખ્ય શાહેર પોંદિશરી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

યૂરોપખંડ.

સીમા--ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, માર્મોરા સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસપર્વત; અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યૂરોપ અને એશિઆ જોડાજોડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટ્લાંટિક મહાસાગરે કરીને જુદા પડેલાછે.

યૂરોપખંડ માંહેલા દેશો.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લાંદ.	૬. હોલાંદ અથવા નેધર્લાંદ.
૨. ફ્રાન્સ.	૭. જર્માનિ.
૩. સ્પેન.	૮. ડેન્માર્ક.
૪. પોર્તુગાલ.	૯. સ્વીદન અને નાર્વે.
૫. બેલ્જિયમ.	૧૦. યૂરોપી રુશિઆ.

११. आस्त्रिआ અને हंगारि.
१२. स्वित्झर्लांद.
१३. इटालि.
१४. यूरोपी तुर्कस्तान.
१५. ग्रीस.

यूरोपखंड माहेला मुख्य समुद्रो.

१. श्वेत समुद्र—રૂશિઆની ઉત્તરે છે.

२. बाल्टिक समुद्र—સ્વીદનને જર્મની અને રૂશિઆથી જુદો પાડેછે.

३. उत्तर समुद्र અથવા जर्मन समुद्र ઇંગ્લાંદની અને જર્મની, દેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.

४. भूमध्य समुद्र—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

५. आद्रिआटिक समुद्र—ઇટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

६. आर्किपेलेगो—એ ગ્રીસ અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

७. मार्मोरा समुद्र—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

८. काळो समुद्र—એ રૂશિઆ અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

९. आझोफ समुद्र—એ રૂશિઆની દક્ષિણે છે.

१०. आइरिश समुद्र તથા नार्थचानल અને सेंत ज्यार्जिस चानल એ ઇંગ્લાંદ અને આયર્લાંદની વચ્ચે છે.

११. इंग्लिश चानल એ ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ-યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. બાકી સર્વ ઠેકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલેછે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, પ્રોટેસ્ટંટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. રૂશિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળેછે; ગ્રેટ બ્રિટન, હોલાંદ, જર્મનિ, દેન્માર્ક, સ્વીદન અને નાર્વે, તથા સ્વિત્ઝર્લાંદના લોકો પ્રોટેસ્ટંટ છે; અને બાકીના દેશો ઘણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆમાં રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આવેછે. બાકીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજા રાજ્ય કરેછે, સ્વિતૂઝર્લાંદમાં અને ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, તેથી લોકો જેમને પસંદ કરેછે તેઓ રાજ્ય ચલાવેછે.

૧. ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લાંદ ઉપર વિક્ટોરિઆ રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદ એ બે દેશ છે.

---

(૧) ઇંગ્લાંદ.

ઇંગ્લાંદના બે વિભાગ થઇ શકે, ઇંગ્લાંદ અને વેલ્સ. ઇંગ્લાંદમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્સમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ચિવિઅટ પહાડ એ ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદની વચ્ચે છે. એ સિવાય કંબર્લાંદમાં સ્કાફેલ અને વેલ્સમાં સ્નોડન વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટેમ્સ ઇંગ્લાંદની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે લંડન શહેર છે. સેવર્ન એ બ્રિસ્ટલ ચાનલને મળેછે. મર્સી એ આઇરિશ સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે લિવર્પૂલ છે. વળી ટાઇન, ટ્રેન્ટ, हम्बर, आउस, डी, અને वाइ એ મોટી નદીઓ છે.

મુખ્ય સરોવરો—ડર્વેન્ટવાટર, અલ્સ્વાટર, અને વિન્દર્મીર.

મુખ્ય દ્વીપો—માન, આંગલ્સી, અને વાઇટ. વળી જર્સી, ગર્નસી, આલ્ડર્ની અને સાર્ક એ ચાનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાન્દ્સ એન્ડ એ ઇંગ્લાંદનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને લિઝાર્ડ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. સ્ટાર્ટ અને બીચીહેદ એ ઇંગ્લાંદના દક્ષિણ કાંઠાપર અને સ્પર્નહેદ તથા ફ્લાંબરોહેદ એ ઇંગ્લાંદના પૂર્વ કાંઠાપર છે. એ સિવાય વેલ્સમાં આંગલ્સી બેટની પાસે નાના ટાપુમાં હોલિહેદ, વગેરે બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—મનાઇની સામુદ્રધુની એ કાર્નાર્વન અને આંગલ્સી બેટની વચ્ચે છે. દોવરની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ ચાનલને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો—साल्वेफर्थ, मोरीकार्बी, ब्रिस्टलचानल, कार्डी-गन, वाश, વગેરે.

ઈંગ્લાંદનાં મુખ્ય શહેરો—लंदन એ રાજધાનીનું શહેર ટેમ્સ નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. लिवर्पूल એ મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર છે. मान्चेस्टर એ સૂતર ને કાપડનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

न्यूकास्टल ટાઈન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કોયલાની મોટી ખાણો છે.

बर्मिंगहाम અને શેફીલ્ડ માં છરીઓ વગેરે લોઢાનાં હથિયારો બને છે.

लीड्झ માં ઊનની જણસો બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

नोटिंगहाम માં કોર અને મોજાં સારાં વણાયછે.

ब्रिस्टल અને हल એ બે મોટાં બંદર છે.

ओक्सफर्ड અને केम्ब्रिज યુનિવર્સિટિઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

कान्टर्बेरि અને यार्क માં બે મોટા ધર્માધ્યક્ષો રહેછે.

पोर्ट्समथ અને प्लिमथ એ ઈંગ્લાંદની નૌકાસૈન્યનાં સ્થળ છે.

એ સિવાય दोवर, ब्रैटन, सौधाम्पटन, वुलवर्हाम्पटन, कार्लैल, ઈં-लांद, ब्राड्फोर्ड, વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શહેરો—कार्दिफ અને स्वान्सी એ બે મોટાં બંદરો છે, અને मर्थिर तिड्विल એ મોટામાં મોટું શહેર છે. मिल्फोर्डहेवन બંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં સઘળું ઈંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય સહીસલામત રહી શકેછે.

મુખ્ય નિકાસ—કલાઈ, કોયલા, ઊન અને રૂનું કાપડ, લો-ઢાનો સામાન, કાચ, યંત્રો, કાગળ, ઈત્યાદિ.

---

(૨) स्काट्लांद.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં बेन्नेविस પર્વત એ ગ્રેટ બ્રિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના

પહાડો ઘણા છે. સ્કાટ્લાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટીદ, फोर्थ, टे, दी, स्पे, नेस, क्लैद, અને निथ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે સ્કાટ્લાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર लाक् लोमोन्द છે. એ સિવાય लाक् शिन, लाक् मारी, लाक् नेस, लाक् आवी, लाक् टे, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે आर्कनी અને शेट्लांद, हेब्रिदीस કે पश्चिम द्वीप, વગેરે ઘણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—दनेटहेद એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને गालोवेनो मल એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. એ સિવાય બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય અખાતો—फोर्थ, टे, मोरे, क्लैद, सोल्वे, વગેરે અનેક અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—एदिन्बरो એ રાજધાની. ग्लासगो એ સ્કાટ્લાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એન્જિન વગેરે યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. आबर्दीन અને दंदीमાં સણનું કાપડ બનેછે. ग्रीनाक અને लीथ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્દીન, એદિન્બરો, सेंत આંદ્રુસ, અને ગ્લાસ્ગોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. पर्थ અને पेस्ली માં ઘણી જાતનો માલ બનેછે. डंफ्रीझ, फाल्कर्क, स्टर्लिंग, વગેરે ઘણાંક મોટાં શહેરો છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઇંગ્લાંદ પ્રમાણે.

---

(૩) आयर्लंद.

એ મોટો દ્વીપ છે. अल्स्टर, लीन्स्टर, मन्स्टर, અને कोनोट એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલાછે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચામાં ઊંચા પર્વત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે मोर्न અને विक्लो પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—फोइल અને बान, એ ઉત્તરે વહેછે. बाइन,

લિફી અને સ્લેના એ આઇરિશ સમુદ્રને મળેછે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળેછે. આયર્લાંદમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે તે કેટલાંક સરોવરમાં થઇને પશ્ચિમ તરફ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—निआ, अर्न, मास्क, कारिब, री, दर्ग, किलार्नी, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે राथलिन, પશ્ચિમે क्लेरबेट, आरान, અને वालेन्शिआ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—क्लीअर, એ આયર્લાંદની દક્ષિણે, એક બેટમાં છે. मालिम हेद એ આયર્લાંદનું છેક ઉત્તર બિંદુ. પૂર્વમાં फेरहेद, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—डोनिगल, स्लैगो, गाल्वे, बेल्फास्ट, फोइल, ઇત્યાદિ, બીજા ઘણા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની दब्लिन, લિફી નદી ઉપર છે. એની પાસે किंग्सटाउन બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટિ છે. बे-लफास्टमां સણનું કાપડ સારૂં બનેછે. वाटर्फोर्ड, कार्क, અને તેની પાસે क्वीन्सटाउन, શાનન નદી ઉપર लिमरिक, અને लंदनदरी એ મોટાં શાહેર છે.

આયર્લાંદ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદની બરોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વરસેછે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હમેશા લીલોતરી રહેછે. એ માટે એ દેશને કોઇ કોઇવાર लीलो टापु કહેછે.

---

૨. फ्रान्स.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો-પિરીનીझ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. आल्प्स ફ્રાન્સને ઈતાલિ તથા સ્વિત્ઝર્લાંદથી જુદા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સીન એ ઇંગ્લિશ ચાનલને મળેછે. લુઆર અને ગારોન બિસ્કેના ઉપસાગરને મળેછે. ર્‌હોન એ લૈઓન્સ અખાતને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો કાર્સિકા, હિરીઝ, અશાન્ટ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાહોગ અને બાર્ફ્લુર એ ફ્રાન્સની ઉત્તરે છે, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—બિસ્કેનો ઉપસાગર એ ફ્રાન્સની પશ્ચિમે છે. લૈઓન્સ અખાત એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—પારિસ એ સીન નદી ઉપર છે. એ ફ્રાન્સની રાજધાની છે અને આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર શહેર છે. રૂએન, લાઇલ, ટૂલુસ, અને બીજાં ઘણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. શાર્બર્ગ અને બ્રેસ્ટ એ એ આટ્‌લાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકાસૈન્યનાં ઠેકાણાં છે. નાન્ટ્સ એ લુઆર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે બોર્ડો પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે, અને બીજા દેશમાં ઘણો મોકલવામાં આવેછે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર માર્સેલ્સ અને તુલોન નામે બે મોટાં બંદર છે. ફ્રાન્સમાં બીજે નંબરે મોટામાં મોટું નગર લૈઓન્સ કરીને ર્‌હોન અને સોન નદીઓના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ફ્રાન્સના લોક ઘણા હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનયામાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાયછે. ફ્રેંચ કે ફ્રાન્સિસ લોક સઘળા હુનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને ઊનનું કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઇત્યાદિ.

---

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્તુગાલ એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીઝ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ઘણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને બીજી નદીઓ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે. ઇબ્રો ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—બલીઆરી ટાપુઓ (માજોર્કા, મિનાર્કા, એવિઝા, અને ફાર્મેન્ટેરા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની સ્પેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આટ્લાંટિક મહાસાગરને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ઓર્ટિગલ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે. દક્ષિણે ટ્રફાલ્ગર. ક્રૂઝ એ સ્પેનનું છેક પૂર્વ બિંદુ અને ટરિફા એ સ્પેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેરો—માદ્રિદ એ માંઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલીડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકા માં એક યુનિવર્સિટિ છે. સારાગોસા એ ઇબ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને ગ્રાનેડા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સીલોના, વાલેન્શિઆ, કેડિઝ, કોરન્ના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઉપર ઘણો મોટો કિલ્લો છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે.

સ્પેનના લોક આળસુ છે અને યૂરોપમાં તેમનો ઘણો ભારબોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઘોડા, તલવારનાં પાનાં, ચામડાં, રેશમ, ઊન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને બીજો મેવો. સ્પેનમાં ખનિજો પુષ્કળ છે.

---

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો અને ટેગસ એ બંને આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—आझोर्स, मडीरा, અને केपवर्दे બેટ આટ્લાંટિક મુહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર—सेंटविन्सेंट એ દક્ષિણે; सांतामेरिया એ પોર્તુગાલનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. रोका એ યૂરોપનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેર—लिस्बोन એ રાજધાની ટેગસ નદીના મુખ ઉપર છે. ओपोर्टो એ દુરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે. कोइंब्रामां યુનિવર્સિટિ છે.

પોર્તુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળેછે. સ્પેનના લોકો કરતાં પોર્તુગાલના લોક * વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્તુગીઝ ભાષા બોલેછે. તેમનાપર રાજાનો અમલ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, બદામ, નારંગી અને બીજો મેવો, રેશમી કાપડ, ઇત્યાદિ.

---

૫. बेल्जियम.

એ ફ્રાન્સની ઇશાન કોણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—म्युस (અથવા મઉસ) અને शेल्ट એ બંને જર્મન સાગરને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—ब्रसेल्स એ સેન નદીને કાંઠે કોર કે ફીત અને શેતરંજીના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. आन्टवर्प એ શેલ્ટ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. मालीन्स (અથવા મેશલિન) એ કોર અને સણના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. घेन्ट એ લિસ અને શેલ્ટ નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુનરનાં કારખાનાં છે. लीएजमां લુહારકામ તથા ઘડિયાળો બનેછે. મુખ્ય બંદર ओस्तेन्द છે.

કોર, ફીત, અને બીજા સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલજિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

બેલજિયમમાં ખેતી સારી થાયછે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના બીજા દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ફ્રેંચ અને

---

* એ લોકને કેટલાક ફીરંગી કહેછે, પણ યૂરોપના સઘળા લોકને એશિયામાં ફીરંગી કહેછે. ગૂ. ક્રા.

અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમના પર રાજાનો અમલ છે.

---

૯. હોલાંદ અથવા નેધર્લાંદ.

એ નાનું રાજ્ય બેલ્જિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજા બેલ્જિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનિની વચ્ચે આવેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પણ છે. હોલાંદના ૧૧ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મઉસ), ર્‍હાઇન, અને શેલ્ટ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—વાલ્કેરન, ટેક્સલ, અને બીજા ઘણાક ટાપુઓ દરિયાવડે જમીનથી જુદા પડેલા છે.

મુખ્ય નગરો—આમ્સ્ટર્દામ એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. રોટર્દામ મ્યુસ (અથવા મઉસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્ય કોણમાં હેગ નામે શાહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે લેદન છે. લેદન, યુટ્રેક્ટ, અને ગ્રોનિંગન એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટિઓ છે.

હોલાંદ સપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશપર ફરી વળતું અટકાવવાને વાસ્તે પાળ કે બાંધકામ કર્યાંછે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને સારૂ ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

હોલાંદના રહેવાશીઓને આપણા લોક વલંદા કહેછે. ઇંગ્રેજીમાં તેમને ડચ કહેછે; તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની જુદીજ ભાષા બોલેછે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે. તેઓ બાગબગીચા તથા ખેતીના કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને બેલ્જિયમના લોક બારીક* હુનરમાં, તેમાં વિશેષે

---

* કેટલાક કીસમમાં ઝીણી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકશી કોતરવાનું, છબી ચીતરવાનું, ગાયન વગેરે. તેવાને બારીક હુનર કહેછે. ગૂ. દ્વાં.

કરીને ચિત્રવિદ્યામાં ચઢીઆતા છે. સઘળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાઈ માછલી. માછલાં પકડવાને સારૂ વલંદા લોક વહાણો લઈ સમુદ્રમાં ફરેછે.

---

૭. जर्मनि.

એની પૂર્વે રૂશિઆ, અગ્નિકોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ત્રિયા અને સ્વિત્ઝર્લંદ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંદ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું બીજું નામ જર્મન સાગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક બીજાં જોડે સામાન્ય હિતથી બંધાયલાંછે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજને જર્મનિના બીજા રાજાઓએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજાધિરાજ નીમ્યોછે.

જર્મનિમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

मोटां राज्य.	मुख्य शहेर.
प्रुशिआ.	बर्लिन.
साक्सनि.	ड्रेस्दन.
बावेरिआ.	म्युनिच.
वर्टेम्बर्ग.	स्टटगार्ट.

એ ચારે સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાયછે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર શાહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં જીતી લીધાછે.

જર્મનિ ઘણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલીછે, તથા એ દેશનાં વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આલ્પ્સપર્વતની શાખાઓની લગોલગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—विस्तुला અને ओदर એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. एल्ब, वीसर, અને ऱ्हाइन એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સમુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળેછે. મોઠી दान्युब નદી જર્મનિની દક્ષિણે વર્ટેમ્બર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનોમાં થઇ આસ્ત્રિઆમાં જાયછે.

જર્મનિના તાબામાં મોટામાં મોટા બેટ रूगेन બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—डान्टझिग, વિસ્ટુલા નદીના મુખ આગળ છે. એ અનાજના વેપારનું મોટું ઠેકાણું છે. ब्रेस्ला, फ्रान्कफोर्ट, અને स्टेटिन, ઓદર નદી ઉપર. बर्लिन, સ્પ્રી નદીને કાંઠે જર્મનીની રાજધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટિ છે. ड्रेस्दन, સાક્સનિની રાજધાની છે; मागदीबर्ग એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને કાંઠે છે; हामबर्ग એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શહેર જર્મનિમાં મોટા વેપારનું ઠેકાણું છે. आल्टोना એલ્બ નદીને કાંઠે. ब्रेमेन વીસર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શહેર છે. फ्रान्कफोर्ट મેઇન નદીને કાંઠે स्ट्रास्बर्ग અને कोलोन-હાઇન નદી ઉપર. मेट्स મોઝેલ નદી ઉપર. એ સિવાય लीप्झिक, સાલ નદીને કાંઠે हाल, गोटिंगन, અને म्युनिच (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શહેરોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. कील; ल्युबेक એ સ્વતંત્ર શહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે; स्ट्राल्सेन्द; અને कोनिग्सबर्ग એ ચારે બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની ભૂમિ ઘણું કરી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુષ્કળ નીકળેછે. લોકો ઉદ્યોગી, હુનર તથા લડાઇના કામમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ માટે યૂરોપખંડમાંનાં અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—સણ, ઊન, ઇમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ, જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસીન તેલ, અને ઢોર. પ્રુશિઆને કિનારે અમ્બર જડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુષ્કળ બનેછે, તેમાં વિશેષે કરીને સણનાં અને ઊનનાં અને હીરાગળ કાપડ, યંત્રો, ચીનાઇ વાસણ, રમકડાં, સુગંધીમય પદાર્થો, વાજિંત્રો અને વિદ્યાને ઉપયોગનાં યંત્રો.

૮. देन्मार्क.

देन्मार्क નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી ફુટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જતલાંદ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલોછે.

મુખ્ય દ્વીપો—झीलांद, फयुनेन, लालांद, ઇત્યાદિ. આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં ગ્રીનલાંદની પૂર્વે ऐसलांद કરીને બેટ છે તેમાં हेकला નામે જ્વાળામુખી પર્વત છે. ઐસલાંદની દક્ષિણે फेरो બેટ છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—सौन्द એ સ્વીદન અને ઝીલાન્દની વચ્ચે છે. ग्रेट बेल्ट એ ઝીલાંદ અને ફ્યુનેન બેટોની વચ્ચે છે. लिटल बेल्ट એ ફ્યુનેન અને જર્મનિમાં સ્લેસ્વિગની વચ્ચે છે. काटीगाट એ જતૂલાંદ અને સ્વીદનની વચ્ચે છે. स्कागराक એ જતૂલાંદ અને નાર્વેની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—लिम्फयोर्द જતૂલાંદમાં છે.

મુખ્ય શહેર—कोपन्हेगन, એ રાજધાની ઝીલાંદ બેટમાં છે. एल्सिनोर પણ ઝીલાંદમાં છે.

દેન લોક સ્વીદ અને નાર્વેના રહેવાશીઓને મળતા છે. અને તેમની ભાષા નાર્વેની અને સ્વીદનની ભાષાને મળતી છે, તેમના પર રાજાનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને ધાન્ય.

स्वीदन અને नार्वे.

સ્વીદન અને નાર્વેને કોઈકોઈવાર स्कांदिनेविआ કહેછે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલોછે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાગરાક, કાટીગાટ, અને સૌંદની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોથનિઆ અખાત, અને ફિન્લાંદ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીદન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એની ત્રણ પ્રાંતો કરેલાછે.

મુખ્ય શહેર—સ્ટાકહોમ એ રાજધાની, મીલર સરોવર અને બાલ્તિક સમુદ્રના સંગમ ઉપર; સ્ટાકહોમની ઉત્તરે અપ્સલા; એમાં યુનિવર્સિટિ છે; ગોટબર્ગ એ સ્ટાકહોમથી ઉતરતું વેપારનું મથક છે; અને કાર્લસ્કોના એ સ્વીદ નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—વેનર, વેટર, અને મીલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગોથલાંદ અને ઓલાંદ.

નાર્વે.

એના છ પ્રાંત કરેલાછે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલાછે. ઉત્તર ભણીના ડુંગરોને કોલન પર્વત કહેછે, તે એની અને સ્વીદનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—માજીરો અને લોફોદન સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડીત થયેલાછે.

સ્વીદનની પેઠે નાર્વેમાં પણ ઘણાં સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાં ખરાં સ્વીદનનાં સરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્દકિન એ યૂરોપખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તરે અને નેઝ દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્તિઆના એ રાજધાની છે. બર્ગન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાર્વેની ઉત્તરે હામર્ફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઉનાળામાં બે માસ સુધી સૂર્ય આથમતોજ નથી.

એ બંને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે તથા દેન લોકની પેઠે કુશળ વહાણવટી છે.

સ્વીદન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ—લોઢું, બૂનદાણા, રૂપું, ધાન્ય, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ. સ્વીદનની લોઢાની ખાણો આખી દુનિયામાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. યૂરોપી રૂશિઆ.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાર્વે, પશ્ચિમે બોથ્નિઆ અખાત, બાલ્ટિક સમુદ્ર, પ્રુશિઆ, આસ્ત્રિઆ અને મોલ્દેવિઆ, દક્ષિણે કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસ પર્વત, અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઇ રૂશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણના રૂશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલુંછે. યૂરોપી રૂશિઆના ૫૩ પ્રાંતો છે, તેમાં ફિન્લાંદ, અને પોલાંડ નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું તે આવેલાંછે.

મુખ્ય પર્વત—કાકેસસ, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચો પર્વત છે; અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—દ્વીના એ શ્વેત સમુદ્રને મળેછે. વિશ્ચુલા (વિસ્ટુલા) એ રૂશિઆમાં ને પ્રુશિઆમાં વહી બાલ્ટિકસમુદ્રને મળેછે. નિપર એ કાળા સમુદ્રને મળેછે. ડોન એ આઝોફ સમુદ્રને મળેછે. વૉલ્ગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ કાસ્પિઅન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપ—સ્પિટ્ઝ્બર્ગેન અને નોવાઝેમ્બ્લા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—લાદોગા, ઓનીગા, ઇલ્મેન્, ઇત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર લાદોગા છે; અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. યૂરોપી રૂશિઆ અને એશિઆઇ રૂશિઆથી લગભગ એની હદ થયેલીછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—કર્ટ્ક એ આઝોફ સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો—आर्खेंजल અને ઓનીગા નામે ઉપસાગર શ્વેત સમુદ્રમાં છે. बोथ्निआ, फिन्लांद, અને रैगा અખાતો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે. पेरीकाप અખાત ક્રિમીઆ અને રૂશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—सेंतपीतर्सबर्ग, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર સને ૧૭૦૩ માં મહાન્ પીતરે વસાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદી ઉપર क्रोन्स्टाट નામે મજબુત કિલ્લો છે. વસ્તીમાં સેંતપીતર્સબર્ગથી ઉતરતું मोस्को શહેર મોસ્કવા નદી ઉપર છે. એ રૂશિઆની જુની રાજધાની છે. वार्सो એ પોલાંદની રાજધાની વિશ્ચુલા નદી ઉપર છે. रैगा, એ દ્વીના નદીઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી રૈગા અખાતને મળેછે. आर्खेंजल દ્વીના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી શ્વેત સમુદ્રને મળેછે. आस्त्राखान, એ વોલ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પી સમુદ્રને મળેછે. ओदेस्सा એ કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર બંદર છે; અને सेबास्तपोल એ ક્રિમીઆ દ્વીપકલ્પને કાંઠે નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

રૂશ લોક યૂરોપની બીજી પ્રજા જેટલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપનાં અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાયછે. એ દેશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદશાહને ઝાર કહેછે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું સઘળું કામ ચાલેછે. રૂશ લોકની પુષ્કળ જાતો છે. તેમાંની ઘણીક સ્લાવ છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસેછે. રૂશરાજ્યમાં ઘણીક ભાષાઓ બોલાયછે, પરંતુ સાધારણ ભાષા રૂશ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, ભીંડી, ઇમારતી લાકડું, ચરબી, તેલ, ઊન, ચામડાં, સલોમચર્મ (રૂવાંટીવાળાં ચામડાં), ભરત ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેસ, ઇત્યાદિ. રૂશિઆમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. યૂરલ પર્વતમાં ધાતુની સારી ખાણો છે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાયછે.

૧૧. आस्त्रिआ અને हंगरि.

આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલુંછે. તેનો અધિપતિ આસ્ત્રિઆનો મહારાજાધિરાજ અને હુંગરિનો મહારાજ કહેવાયછે. આસ્ત્રિઆની પૂર્વે હુંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રૂશિઆ અને જર્મનિ, પશ્ચિમે જર્મનિ, સ્વિટ્ઝર્લાંદ અને ઈતાલિ, દક્ષિણે ઈતાલિ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆ છે.

આસ્ત્રિઆના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલાછે, તેમાં પોલાંદના જૂના રાજ્યના તાબાના બે પ્રાંતો આવેલાછે. હુંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલાછે.

એ દેશ ઘણોજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે आल्प्स પર્વત, અને હુંગરિની લગભગ બે બાજૂએ कार्पेथिअन પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—दान्युब એ જર્મનિમાંથી નીકળી આસ્ત્રિઆમાં જાયછે. इन्न, ड्रव, थीस, सेव, ઇત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—बालेटनसी, न्यूसीड्लरसी, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—विएना, એ સુંદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને प्रेस्बर्ग, ब्युडा (અથવા ઓફેન), અને पेस्थ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. पेस्थ એ હુંગરિની રાજધાની છે. प्रेग એ બોહીમિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે. इन्स्ब्रक એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને માટે પ્રસિદ્ધ છે. त्रिएस्त એ આદ્રિઆટિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. डेब्रेक्झिन એ હુંગરિમાં હુનરી માલને માટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ત્રિઆના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હુંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ત્રિયા અને હુંગરિમાં સ્કલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈર્ઋત્ય કોણમાં ઈતાલિઅન જાતના લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, ધાતુ, ઓલીવનું તેલ, મેવા, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોઢાનો સામાન, હથિયાર, યંત્રો, વગેરે.

આસ્ત્રિઆ અને હંગરિની ભૂમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

---

૧૨. સ્વિત્ઝર્લાંદ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મનિ અને આસ્ત્રિઆ, દક્ષિણે ઈતાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલાછે.

યૂરોપના સઘળા દેશોકરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની ત્રણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોંબ્લાં નામે ઊંચામાં ઊંચું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લાંદ અને ઈતાલિની સરહદો મળેછે.

મુખ્ય નદીઓ—ર્‌હાઇન અને ર્‌હોન. પરંતુ યૂરોપખંડમાં સ્વિત્ઝર્લાંદ મોટો જળક્ષેપ પ્રદેશ છે, અને ર્‌હાઇન તથા ર્‌હોન સિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ ઓગળવાથી દાન્યુબ અને પો નદીઓને પાણી મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઇને ર્‌હાઇન નદી વહેછે; જિનીવા, એની પાસે થઇને ર્‌હોન નદી વહેછે. એ સિવાય બીજાં સુંદર સરોવરો ઘણાં છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા, એ ર્‌હોન નદી ઉપર છે. અહિં એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળેછે. એ શહેરમાં ઘડિયાળ અને ઘરેણાં સારાં બનેછે. બેસલ (બાસ્લી અથવા બાલ) એ ર્‌હાઇન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે. ઝુરિચમાં યુનિવર્સિટિ છે.

ઘણાખરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળના છે, પરંતુ ઘણાક ફ્રેંચ અને કેટલાક ઈતાલિઅન છે. લોકો હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાયછે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ઘડિયાળ, અલંકાર, ભરતકામ, ઢોર, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ.

૧૩. इतालि.

ઈતાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આસ્ત્રિઆ અને સ્વિત્ઝર્લાંદથી એને જુદો પાડે છે; પશ્ચિમે ફ્રાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર, તથા આસ્ત્રિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજાનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે आल्प्स; आपीनेन्स, એ ઈતાલિની દક્ષિણોત્તર આવેલા છે. નેપલ્સની પાસે विसुवियस અને સિસિલિમાં एट्ना એ બે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—पो અને आदिज, એ બંને આદ્રિઆતિક સમુદ્રને મળે છે. आर्नो અને तैबर એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો— सिसिलि, એ બેટ ઈતાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકારે છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. सार्दिनिआ, एल्बा, ઈત્યાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે माल्ता અને गोझो ઇંગ્રેજના તાબામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—गार्दा, कोमो, અને माजिओरी. એ સિવાય બીજાં ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—स्पार्तिवेन्तो, ઈતાલિની દક્ષિણે; पास्सारो, સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ओत्रांतो ઈતાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. मेसिनानी સામુદ્રધુની ઈતાલિ અને સિસિલિની વચ્ચે છે. बोनिफेशिओनी સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—वेनिस અખાત, तारन्तो અખાત, અને जीनोआ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—रोम એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વસ્યું. રોમન કાથલિક ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઈતાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર नेपल्स ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. બીજાં મોટાં શહેરોમાં मिलान પ્રાચીન लांबार्डि પ્રાંતની રાજધાની છે. पालर्मो એ સિસિલિ બેટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાની છે. ट्यूनिस એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન पीदमोंत પ્રાંતની રાજધાની છે. फ्लोरेन्स આર્નો નદી ઉપર तस्कनि પ્રાંતની રાજધાની છે. लेगहोर्न એ બંદર છે; जीनोआ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને वेनिस એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી पादुआमां યુનિવર્સિટિ છે. बोलोना; पार्मा; मेसिना, सानमरिनो એ સ્વતંત્ર શહેર છે; ब्रिन्दिसि એ બંદર છે; ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઈતાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ અને પોર્તુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હોશિયાર, પરંતુ આળસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકાસમાં મેવા, તેલ, દારૂ, રેશમ, સણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઈત્યાદિ છે.

૧૪. यूरोपी तुर्कस्तान.*

એની ઉત્તરે આસ્ત્રિઆ અને હંગરિ, તથા રૂશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ત્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ; અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, મામોરા સમુદ્ર અને કાળો સમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર મુસલમાન રાજાને સુલતાન કહેછે. એના ૮ ભાગ કે રાજ્ય કરેલાંછે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે रोमानिआ, રોમાનિઆની નૈઋત્ય કોણમાં सर्विआ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે मोंतिनीग्रो એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે તેઓમાં મુખ્ય कार्पेथिअन પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હંગરિને જુદા પાડેછે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા बाल्कन

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રૂશિઆએ લડાઈમાં હરાવી તોડી પાડ્યુંછે. એના કેટલાક પ્રાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયાછે. પરતુ તેઓની મર્યાદા હજુ પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યા નથી. પરંતુ આપ્રમાણે રાજ્યમાં ભંગાણ પડ્યુંછે એ બીના નિશાળીઆને જણાવવી.

પહાડ તુર્કસ્તાનના મધ્ય ભાગે પડેલાછે; અને તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે, તે આલ્પસથી ગ્રીસ સુધી ગયેલી છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઑલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—दान्युब એ નદી આસ્ત્રિઆ અને હંગરિમાં થઈને તુર્કસ્તાનમાં વહી કાળા સમુદ્રને મળેછે. सेव અને प्रुथ એ બે દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—क्रित (અથવા કાંદિઆ) અને लेम्नोस. એ સિવાય બીજા નાના નાના બેટ ઘણા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—दार्दनल्स (અથવા હેલિસ્પૉંટ) એ આર્કિપેલેગો અને મામૉરા સમુદ્રને જોડેછે; અને बासफरस મામૉરા સમુદ્રને અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—सालोनिकि. વળી બીજા નાના નાના અખાતો ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—कोन्स्तान्तिनोपल કે इस्तंबूल એ રાજધાની ઈ. સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્તન્તૈનપાદશાહે બાસ્ફરસની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. आद्रिआनोपल, એ વેપારનું સ્થળ છે; बुचरेस्त એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; बेलग्रेद એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; सोलोनिकि, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને गाल्लीपोली એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી સ્કલેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીકકુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરુત્સાહી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, ચામડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

૧૫. ગ્રીસ.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલોછે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો છે. એના ત્રણ ભાગ છે, उत्तर ग्रीस, मोरिआ द्वीपकल्प, અને દ્વીપો. એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત पार्नासस છે.

મુખ્ય દ્વીપો—आयोनियन બેટનો સમૂહ એ **ગ્રીસ** અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. नीग्रोपोंट અને सिक्केदीस **ગ્રીસ**ની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂશિર—मातापान **મોરીઆ**ની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમિ—कोरिंथની સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર **ગ્રીસ** અને **મોરીઆ**ને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો—पत्रास તથા लीपांतो (कोरिंथ) એ બંને ઉત્તર **ગ્રીસ** અને **મોરીઆ**ની વચ્ચે છે. इजिना એ **આથેન્સ** અને **મોરીઆ**ની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો—आथेन्स એ રાજધાની પ્રાચીન ઈતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. कोरिंथ, એ કોરિંથની સંયોગીભૂમિની પાસે છે; नोप्लिआ, એ બંદર છે. स्पार्ता, कोर्फु, ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીકલોક નિર્ધન છે, અને તેમનાપર ઘણા કાળ થયાં નઠારો અમલ ચાલેછે. તેમને વેપાર બહુ ગમેછે અને તેઓ સારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઈત્યાદિ.

प्रकरण ५ मुं.

आफ्रिकाखंड.

આફ્રિકાખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ એશિઆ જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમાએ આત્લાન્તિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસા-

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સીરિઆ) આવેલાંછે. વર્ણનને અર્થે આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાયઃ—

૧. उत्तर आफ्रिका. २. पश्चिम आफ्रिका. ३. दक्षिण आफ्रिका. ४. पूर्व आफ्रिका. ५. मध्य आफ्रिका. ६. द्वीपो.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળેછે; પરતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તિધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીદી લોક વસેછે. સીદી લોક કાળા છે અને તેમના હોઠ જાડા તથા માથાના વાળ વાંકડીઆ ને ઊન જેવા છે. એ સીદી લોકમાંની ઘણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે સદા યુદ્ધમાં મચેલી રહેછે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીદીઓથી સારી છે. કાંઠનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા અરબ આવી રહ્યાછે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) मिसर (ईजिप्त) અને તેના પાડોશમાં (૨) आबिसिनिया એટલે हबशी देश અને (૩) बार्बरी संस्थानो છે.

---

(१) मिसर.

આફ્રિકાના ઈશાન કોણમાં मिसर દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલ સમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ્ય નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સીરિઆને મિસર સ્પર્શ કરેછે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેનો લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે તે शुद्ध मिसर છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રસાળ ટાપુઓ છે, તેઓમાં જળ હોયછે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, नीचलुं मिसर, मध्य मिसर, અને उपलुं मिसर. ઉપલા મિસરની દક્ષિણે न्युबिया, कार्दोफान, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલનદી ઉપરના ગોન્દાકોરો સુધી ગયેલાછે.

મુખ્ય શહેરો.—નીલ નદીને આરે આવેલું कायरो (केरो) શહેર મસરની રાજધાની છે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે आलेक्जान्द्रिआ

(સિકન્દ્રિઆ) નામે મોટા સિકંદરશાહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તર છેડે પોર્ત સઈદ (સૈયદ બંદર) અને હાલ ખોદેલી સુવેજની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યુબિયાનું મુખ્ય નગર ખાર્તુમ નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ; રૂ, ઇત્યાદિ પરદેશ ચઢેછે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, ચામડાં, શાહમૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વણજારા લાવેછે.

યૂરોપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેજની નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રમાંથી આવજા કરી શકેછે; વળી આલેક્ઝાંદ્રિયા બંદરે માલ ઉતારી રેલવેપર ચઢાવી કેરો તથા સુવેજ લઇ જવાયછે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાયછે. વિક્ટોરિઆન્યાંજા અને આલ્બર્તન્યાંજા નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાંછે તેમાંથી એ નદી વહેછે. ઘણે દૂર સૂધી વહ્યાપછી આબિસિનિયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અત્બારી નામે બે નદીઓનો સંગમ તેની જોડે ન્યૂબિયામાં થાયછે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે. એમાંના એક મુખને કિનારે રોસેત્તા અને બીજાને કાંઠે દામિયત્તા કરીને નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરગણું છે. ઉત્તરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એટલે શુદ્ધમિસરમાં બહુ સારો પાક થાયછે. એ ભાગમાં વરસાદ ક્વચિતજ વરસેછે, પરંતુ નીલ નદીમાં હરવર્ષે મોહુ પૂર આવેછે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પૂરનું પાણી ફરી વળેછે તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો ભર્યાં ભારે વરસાદ થાયછે તેથી એ રેલ આવેછે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલક શુદ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળનાં સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સંબંધી ઘણા ફેરફાર થઇ ગયાછે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાયછે, ને તે ઇસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા અરબી બોલી બોલેછે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાયછે. એ મુસલમાનો બહુધા અરબ અને દેશના અસલ રહેવાશીઓની મિશ્ર ઓલાદના છે. ન્યૂબિયાની † દક્ષિણમાં તથા કાર્દોફાનમાં સીધી જાતની વસ્તીનો આરંભ થાયછે. એમાંના ઘણા સીધીને ગુલામ કરી ઉત્તર ન્યૂબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલાછે.

---

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડેછે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડયાં.

† ન્યૂબિયાના મૂળ વતનીઓ હ્બસીઓ કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકની જાતના હતા.

(२) आबिसिनिआ के हबशी देश.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મૂલક ઉપર મિસરનો રાજા દાવો કરેછે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળનારી नीली नील તથા अत्बारा નદીઓનાં મૂળ હબશી દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ મોટા એક રાજાના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયેલોછે, ને એ રાજાઓ ઘણુંકરીને એક એક જોડે વઘરા કરવામાં રોકાયલા હોયછે. મધ્યમાં गोन्दार અને લાલ સમુદ્રને તીરે मसूवा બંદર એ નામીચાં શાહેરો છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. मग्दला કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને ઇંગ્રેજે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રસાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહેછે કે ખૂન, કપાસ, અને બીજા કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગેછે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અસલ વતની, યાહુદી, આરબ, સીધી, વગેરે જાતો મળી જઇ હાલની વસ્તી થઇ છે. ઘણાખરા લોક આમ્હારી બોલી બોલેછે, અને અધમ થયેલા રૂપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળેછે.

---

(३) बार्बरी संस्थानो.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્તિક મહાસાગર સૂધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણેઃ—

त्रिपोलि, तूनिस, आल्जीरिया, અને मारोक्को.

१ બાર્કાસહિત त्रिपोलि અને ફ્જાન નામે મોટા રણદ્વીપ જે હાકેમના તાબામાં છે તેને બે કહેછે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથનીચે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ त्रिपोलि છે.

तूनिसनो અધિપતિ પણ બે કહેવાયછે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયલું

મોટું તૂનિસ શાહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્થેજનું બંદર છે.

અલ્જીરિયા ફ્રાન્સને તાબે છે. એના મુખ્ય શાહેરનું નામ અલ્જીરિયા અથવા અલ્જીર્સ છે. કાન્સ્તન્તીન કરીને બીજું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

મારોક્કોના રાજાને સુલતાન કહેછે. એની રાજધાનીનું નામ મારોક્કો છે. ફજ નામે મોટા શાહેરમાં ચોપડીઓનાં પૂઠાં વગેરે સારૂ સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ ચામડાંને મારોક્કોચર્મ કહેછે. જિબ્રાલ્તરની સામુદ્રધુનીને કિનારે તાંજીર અને તેતુવાન બંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્તરની સામે છે. તેતુવાન બંદર તથા સ્યુતાગઢ સ્પેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર બાર્બરી સંસ્થાનોનો મુલક દક્ષિણે મોટા રણમાં ઘૂસેલોછે; એ સંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે અત્લસ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્રા અને કાબેસ.

મુખ્ય ભૂશિર—બોન અને સ્પાર્તેલ.

અત્લસ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાકેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ ઉગેછે. બાર્બરી સંસ્થાનોમાં ખનિજો પણ ઘણાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં, રૂપું, ત્રાંબું, મીઠું. ઈત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાશી આરબ અને આરબને મળતી જાતોની ઓલાદ છે.

---

૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા.

બાર્બરી સંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; એને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છેઃ—

(૧) સેનેગાંબિયા, (૨) ઉપલોગિની, (૩) નીચલોગિની, (૪) હાતંતાત ભૂમિ.

(૧) એ ચાર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિયા છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

• સેનિગાલ અને ગાંબિયા નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. રિઓગ્રાન્દ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળેછે.

સેનિગાંબિયામાં વર્દ ભૂશિર (કેપ વર્દ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને બીજી સીધી કે અર્દ્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઉપરાંત સેનિગાલ નદીને આરે ફ્રાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને સાંગલુઈ કહેછે. ગાંબિયા નદીને કાંઠે ઇંગ્રેજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાથર્સ્ત છે. રિઓગ્રાંદ નદી ઉપર પોર્તુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું સિએરા લિઓન નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શાહેરને ફ્રીતૌન કહેછે. ગુલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગુલામોની અહીં વસ્તી કરીછે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની ભૂશિર સુધીની પટીને ઉપલો ગિની દેશ કહેછે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખાત છે. ઉત્તરમાં ઉપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલાછે, અને પૂર્વે જે મુલક છે તેની ખોળ હજી કોઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઉપલા ગિનીમાં મોટી નદી એકજ છે. એને જોલીબા કે નૈજર કહેછે. એ સુદાન દેશમાંથી આવેછે.

મુખ્ય અખાત—નૈજરના દ્વીપની એક પડખે બેનિનનો અખાત છે ને બીજે પડખે બિઆફ્રાનો અખાત છે; ત્રીજો ગિનીનો અખાત છે.

ઉપલા ગિનીનો જેટલો ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલો જણાયલોછે, તેની પેલીમેરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ લગી પાણથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક સારો થાયછે. નૈજરની આગ્નિકોણમાં કામેરૂન પહાડનો આરંભ થાયછે, ને ત્યાંથી ડુંગરાળો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો–લિબારિયા પરગણું, એનું તાલુકા ગામ મનરોવિયા છે. છૂટેલા ગુલામોને વસવાને સારૂ અમેરિકાના કોઈ ગૃહસ્થોએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યુંછે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગુલામનો વેપાર અટકાવવાને કાજે અંગ્રેજે કેટલાંક થાણાં બેસાડ્યાંછે. એમાંના એકને કેપ કોસ્ત કાસલ કહેછે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથીદાંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગુલામ આરો એમ વેપારની જણસો પ્રમાણે કહેછે.

કાંઠાની સમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં બે પ્રસિદ્ધ છે. એક આશાન્તી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; બીજું દાહોમી. ઘણાખરા દેશી રાજાઓ જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ ભૂશિરથી નીગ્રો ભૂશિર તલક છે. એની પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મૂલકની હકીકત જણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—કાંગો કે જેર.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તીર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ઘણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ સંત પૌલ દીલોઆન્દા તથા બેંગુવિલા. એ કિનારો ગુલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નઠારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્બિયા અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઈમારતી લાકડાં, ફળ, કોપરેલ, ચામડાં, મધ, ગુંદર, લાખ, કાચબાની ઢાલ, ચોખા, અને રૂ.

(૪) હાતંતાત દેશ–નીચલા ગિનીથી આરેંજ નદી સુધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે.

એ દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસેછે, તેઓમાં હાતંતાત સૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાફર જાતને મળતી બીજી જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

---

३. दक्षिण आफ्रिका.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેંજ નદી તથા તેને મળનારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઇછે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છેઃ—

देश.	राजधानी.
(१) केप कॉलोनी (केपसंस्थान).	केपटौन.
(२) काफरारिया.	बतरवर्थ.
(३) नाताल.	पीतर्मारित्सबर्ग.
(४) जूलुदेश.	....
(५) आरेंज नदीनुं स्वतंत्र राज्य.	ब्लोमफोंतीन.
(६) त्रांसवालनुं प्रजासत्ताक संस्थान.	प्रिटोरिआ.

કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં વિશાળ સંસ્થાનો છે. સરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરેછે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયા છે, અને ઉત્તરે જૂલુ દેશ છે; એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણીખરી જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેંજ નદી ઉપરના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વસેલા વલંદાના વંશજો રહેછે.

મુખ્ય શહેરો–રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત બીજાં નગરોમાં મુખ્ય ग्रेहम નગર, અને इलिजाबेथ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને दर्बान (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—केप गुड होप ઈ. સ. ૧૪૯૩ માં બાર્થોલોમ્યુ દિઆઝે શોધી કહાડી; आगल्हास ભૂશિર.

મુખ્ય અખાત—तेबल, फाल्स, अलगोआ तथा दीलागोआ.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, ખુનદાણા, શાહમૃગનાં પીંછ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ. નાતાલમાંથી ખાંડ અને હાથીદાંત. નાતલ તથા વલંદાનાં બંને સંસ્થાનોમાં સોનું તથા હીરા જડે એવાં સ્થળો હમણા માલૂમ પડયાંછે.

---

૪. પૂર્વ આફ્રિકા.

દક્ષિણમાં ત્રાંસવાલ સંસ્થાન અને જૂલુ દેશથી ઉત્તરમાં એદન અખાત સુધી પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ.

દેશોનાં નામ.	રાજધાની.
સોફાલા.	સોફાલા.
મોઝાંબીક.	મોઝાંબીક.
ઝાંઝીબાર.	ઝાંઝીબાર.
સોમાલી દેશ.	......
ગાલા દેશ.	......

એ દેશોમાંના સોફાલા અને મોઝામ્બીક પોર્તુગાલને તાબે છે; ઝાંઝીબારમાં મુસલમાન સુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા બે દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત ઝાંઝીબારમાં મોમ્બાસ નગર અને સોમાલીમાં બર્બેરા બંદર; તથા એદનના અખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં ઝૈલા બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો-એના પહાડો ઉત્તરમાં ગ્વાર્દાફુવી ભૂશિરથી દક્ષિણમાં કેપ ગુદ હોપ સુધી કાંઠાને સમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વેથી ઊંચો કિલીમાનજારો નામે છે. ઝાંઝીબાર અને મોટા સરોવરના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—મોઝામ્બીક નામે છે. તે મોઝામ્બીક પ્રાંત અને મોટા માદાગાસ્કર બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી-ઝાંબેઝી, એ મોઝામ્બીકની સામુદ્રધુનીને મળેછે.

મુખ્ય ભૂશિર- ગ્વાર્દાફુવી, એ આફ્રિકાનું અતિ પૂર્વબિંદુ છે.

મુખ્ય દ્વીપો–જાંજીબાર; એમાં જાંજીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર; એની રાજધાનીનું નામ તાનાનારીવો છે. કોમોરૂ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્બો એ ફ્રાન્સને કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્તલુઈ) તથા સેચલ ઇંગ્લાંદને સ્વાધીન છે; સોકોત્રા બેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી સોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચઢેછે. એમાં ગુલામોનો વેપાર બહોળો ચાલેછે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું જાંજીબારના સુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યુંછે. મોરિસ બેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ઘણા વસેછે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાનાં સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફરો તથા ઉત્તરના હબશી લોકની પેઠે ચઢીઆતા છે.

---

૫. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ઘણા ભાગની હજી ભાળ લાગી નથી; તોપણ નીચેના દેશો કહી શકાયઃ—

(૧) સહરા કે મોટું રણ.

(૨) સુદાન કે સીધી દેશ.

(૩) મોટા સરોવરોનો પ્રદેશ.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ.

(૧) સહરા કે મોટું રણ બાર્બરી સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાયછે, ને પૂર્વમાં મિસરથી તે પશ્ચિમમાં આત્લાંતિક સુધી ફેલાયલું છે. એ સહરામાં ઘણાક રસાળ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણદ્વીપો છે. બાર્બરી અને સુદાનની વચ્ચે ઊંટવડે વેપાર ચલાવનારા વણજારાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગેછે. એમાંના ફજાન નામે એક ટાપુ વિષે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યુંછે. રણમાં વસનારા લોક અને બાર્બરીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે મુસલમાન છે.

(૨) સુદાન કે સીધી દેશ સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેની-

ગામ્બિયાથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સુધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સુદાનની હદ ઉપર ઉપલો ગિનીદિશ તથા આફ્રિકાખંડના મધ્યનો અજણાયલો મૂલક છે. સુદાનમાં કેટલાક દેશી રાજા છે; એમાંના જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—सेगो, तिम्बक्तू, અને बोआस એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; साकातु; શાદ(ચાડ) સરોવરને તીરે कौका; કાર્દોફાનને લગતો દારફૂર પ્રાંત છે તેમાં कोबे શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજાએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાયછે.

મુખ્ય નદી—नैजर છે. એનાં બીજાં નામ जालिबा ને क्वारा છે. કોંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સુદાન અને ઉપલા ગિનીમાં થઇ ગિનીના અખાતને મળેછે. ડાબે કાંઠે નૈજરને મળનારી शादा નદી છે.

મુખ્ય સરોવરનું નામ ચાડ છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવેછે.

મુખ્ય પર્વત—कोंग પર્વત એ સૂદાનને સેનિગામ્બિયા તથા ઉપલા ગિનીથી જુદો પાડેછે. સુદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળની થડમાં आलांतिका પહાડ છે.

સીદ્દી લોકનું મૂળ સ્થાન સુદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ઘણાક મુસલમાન થવા લાગ્યાછે.

(૩) मोटां सरोवरोनो प्रदेश—સુદાનની દક્ષિણે અજાણ્યું રણ છે: ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જાંઝીબારની વચ્ચેના મૂલકમાં ઘણાં વિશાળ સરોવરો કપ્તાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળેછે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં विक्तोरिआ न्यांजा તથા आल्बर्त न्यांजा; દક્ષિણમાં तांगानैका. મોટી કે ધોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્તોરિઆન્યાંજામાંથી થાયછે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્તન્યાંજામાં દાખલ થઈ બીજી મેર નીકળેછે; ને ગોંદાકોરોની ઉત્તરે થઇ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરેછે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસેછે. હાથીદાંત વોહોરવાને જાંઝીબારથી આરબ વેપારિ ત્યાં જાયછે.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ એમાં મુશ્કીને દાક્તર લીવિંગસ્તને હાલમાં માહેલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં ઓરેંજ નદી લગી છે; પૂર્વે મોઝામ્બીક, સોફાલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે પોર્તુગાલનાં થાણાં અને હાતન્તાત દેશ સુધી.

એમાં ઝાંબેઝી નદી છે, તે ઘણે દૂર સુધી વહેતી જઈ પૂર્વ આફ્રિકામાં જાયછે અને હિન્દીમહાસાગરને મળેછે. ઝામ્બેઝીને મળનારી સર્વેથી મોટી નદી ચોબ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીરે નદી નીકળી ઝામ્બેઝીને મળેછે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપરિ બેશુઆના લોક છે ને તેઓ કાફરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકૂ અને કાલોબેંગ ઉત્તરમાં લિન્યાંતી.

---

૬. આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂક્યા છીએ. (પૂર્વ આફ્રિકાનું વર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આઝોરેજ, મદીરા, કનેરી, અને કેપદીવર્દ દ્વીપો છે. (સ્પેન અને પોર્તુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એમજ રીતે ગિનીના અખાતમાં ફર્નાન્ડોપો તથા અનાબોન સ્પેનને હવાલે છે. પ્રિન્સટાપુ તથા સેંતટામસ પોર્તુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આત્લાંતિકમાં આસેન્શન તથા સેંતહેલેના ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અમેરિકા ખંડ.

અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયાખંડ છે. એ ખંડોની વચ્ચે બેહરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ કરાય- उत्तर अमेरिका અને दक्षिण अमेरिका. પાનામાની સંયોગીભૂમિથી એ બે સંધાયલાછે.

उत्तर अमेरिका.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેહરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર: દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની સંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો અખાત તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

उत्तर अमेरिकाना देशो.

(१) कानदा इलाको.
(२) यूनैटेड स्टेट्स (જોડીયલા સંસ્થાનો).
(३) मेक्सिको.
(४) मध्य अमेरिका. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડ્યુંછે, ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટી છે.

મુખ્ય પર્વત—રાકી પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલાછે.

ઘણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું બયાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે કારિબિયન સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે* અમેરિકામાં ઈન્દિઅન લોક વસતા; પણ ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યારપછી યૂરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા ક્ષય પામીછે. કાનદામાં અને યૂનેતેદ સ્તેત્સમાં વસેલા

* આ કલમ ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડેછે.

યુરોપી લોક ઘણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલેછે, ને પ્રાતિસ્તંત માર્ગ પાળેછે; અને અમેરિકાના બાકીના ભાગમાં જઇ વસેલા લોક ઘણું કરીને સ્પેન કે પોર્તુગાલની બોલી બોલેછે (બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલની ને બાકીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથોલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વશ્યાછે, અને બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલથી તથા બાકીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયેલા લોક વશ્યાછે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજાસત્તાક છે.

---

(૧) कानदा इलाको.

વાયવ્ય કોણનો મુલક પહેલાં રૂશિયાને તાબે હતો તે તેણે હાલ યૂનૈતેદ સ્તેત્સને વેચાતો દીધોછે; એ બાદ કરતાં બાકીનો ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાંકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે.—आन्तारिओ,* क्विबेक,† नोवास्कोशिआ, न्यूब्रन्स्विक, मानितोबा, ब्रिटिश कोलम्बिया, અને प्रिन्सएड्वर्देबेट. આ સાત પ્રાંત અને બીજા બે મહાલ (જેની રાજ્યરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની રાણીએ ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે. ओतावा શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત—राकी પર્વત ઉત્તર મહાસાગરથી માંડીને યૂનૈતેદ સ્તેત્સની સરહદ સુધી કાનદા ઇલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—सेंतलारेन्स આત્લાન્તિકને મળેછે; माकेन्जी ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—सुपीरीआर, हुरोन, एरी, અને आंतारिओ. એ છેલ્લું કાનદા અને યૂનૈતેદ સ્તેત્સની વચ્ચે છે. બીજાં મોટાં સરોવરો—विनिपेग, ग्रेतस्लेव, ग्रेतबेर, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત—बाफिन ઉપસાગર ગ્રીનલાંદની પશ્ચિમે છે; हदूसन ઉપસાગર કાનદા ઇલાકાની ઉત્તરે છે; फन्दी

---

* એનું જૂનું નામ ઉપલો કાનદા. † એને પહેલાં નીચલો કાનદા કહેતા.

ઉપસાગર, ન્યૂબ્રન્સ્વિક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્તલારેન્સ અખાત, કાનદા ઈલાકાની અને ન્યૂફૌન્દલાંદ બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીએલ ન્યૂફૌન્દલાંદ બેટ અને ખંડના ઈશાન કોણ (લાબ્રેદાર) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, બાફિન અને આત્લાંતિકને સાંધેછે; બારો તથા સ્મિથ એ બે બાફિન અને ઉત્તર ભણીના દરિયાને જોડેછે; હદસન આત્લાંતિક અને હદ્સન ઉપસાગરને સાંધેછે; એ વિના બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પ—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનદા ઈલાકાની અગ્નિકોણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સએદ્વર્દ બેટ; એવિષે ઉપર કહેલું છે; વેનકૂવર બેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાની નૈરૃત્ય કોણમાં છે, ને જુઆન દી ફુકા નામે સામુદ્રધુની એને યૂનૈતેદ સ્તેત્સના મૂલકથી નોખો પાડેછે; આંતિકાસ્તિ એ સેંત લારેન્સ નદીના મુખની બહાર છે; કેપ બ્રિતન બેટ એ પ્રિન્સ એદ્વર્દ બેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંતારિઓ પ્રાંતમાં ઓતાવા નદીને તીરે ઓતાવા શહેર છે, તથા આંતારિઓ સરોવરના તટપર તોરાંતો; ક્વિબેક પ્રાંતમાં ઓતાવા અને સેંત લારેન્સ નદીઓના સંગમપર માંત્રિઆળ તથા સેન્ત લારેન્સ નદીને કાંઠે ક્વિબેક શહેર. ન્યૂબ્રન્સ્વિક પ્રાંતમાં સેંતજાન અને નોવાસ્કોશિઆ પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ બંદર. એ બંદર ઈંગ્રેજી વહાણના લશ્કરનું એક થાણું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સલોમચર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મસ સોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

---

(૨) યૂનૈતેદ સ્તેત્સ.

દુનિયાનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ગણાયછે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થએલા બાર મહાલ છે. એ સંસ્થાનો અને મહાલો કાનદા ઈલા-

કાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પાસિફિક સુધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયેલો છે. એ કોણ પ્રથમ રૂશ દેશને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો–પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડુંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માંહેલી તરફ કાનદામાંથી આવતા રાકી પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેંત લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સુધી अलिगानी પહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ–मिसिसिपी. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર સરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાયછે. દક્ષિણ ભણી વહતાં તેમાં રાકી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી મિસૂરી નદી તથા અલીગાંની પહાડમાંથી નીકળનારી ओहिओ નદી ભેગી થાયછે. મેક્સિકો અખાતને મળતા પહેલાં लाल અને બીજી નદીઓનો સંગમ તેની સાથે થાયછે. रिओ ग्रांद दल नार्त्ते નામે બીજી મોટી નદી રાકી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરેછે. એની ઉત્તર સીમા સેન્ત લારેન્સને સ્પર્શ કરેછે. युकोन નદી કાનદા ઈલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણનો જે મૂલક આ રાજ્યને તાબે છે તેમાં વહેછે. એમાં બીજી ઘણી નદીઓ છે. रिओ कोलोराडो એ કાલિફાર્નિયાના અખાતને મળેછે; हड्सन નદી, देलावेर નદી, सस्कॅ-हाना નદી, कनेक्तिकत નદી, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—मिचीगान એ કાનદાના હુરોન તથા સેંત લારેન્સના કાંઠાનાં બીજાં સરોવરને મળેછે; साल्त સરોવર, એ રાકી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—देलावेर અને चेसापीक.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં काड, हातेरास, અને सेवल, તથા પશ્ચિમ કિનારે फ्लात्तरी.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અગ્નિકોણમાં फ्लारिडा, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે અને બીજી મેર મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્ય કોણમાં आलियास्का.

મુખ્ય દ્વીપો—लांगबेट, એ न्यू यार्कની પૂર્વે છે; आलूशियनै ટાપુઓ, એ આલિયાસ્કાની નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—वाशिंगतन એ રાજધાની પોતોમાક નદી ઉપર છે; न्यू यार्क; ब्रुकलिन; फिलाडेलफिया; મિસુરી નદીને તીરે सेंत लूईस; મિચીગાન સરોવરને કાંઠે चिकागो; बाल्तिमोर; बास्तान; મિસિસિપી નદીપર न्यू आर्लियन्स; કાલિફાર્નિયામાં सान् फ्रान्सिस्को; એ વિના બીજાં ઘણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, તમાકુ, ચોખા વગેરે અનાજ; વર્જિનિયા પ્રાંતનો તમાકુ અને જાર્જિયા તથા કારોલેના પ્રાંતોના ચોખા વખાણવા જોગ સરસ છે.

કાલિફાર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી સોનું પુષ્કળ નીકળેછે, અને ઘણાં ખરાં સંસ્થાનોમાં કોયલા, લોઢું, ઇત્યાદિ જડેછે.

---

(३) मेक्सिको.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને બે મહાલ છે.

એ રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે અને પૂર્વે સીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. એની ઉત્તરે યૂનૈતેદ સ્તેત્સ છે, અને દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—राकी પહાડ એ યૂનૈતેદ સ્તેત્સમાંથી ચાલ્યા આવી મેક્સિકોના અંત સુધી ગયોછે.

મુખ્ય નદી—रिओ ग्रान्ददल नार्त्त; એ મેક્સિકો અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય અખાતો—પૂર્વે मेक्सिको અખાત અને પશ્ચિમે कालिफार्निया અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—युकाताम, મેક્સિકો અખાત અને કારિબિયન સમુદ્રની વચ્ચે છે; नीचलो कालिफार्निया, એ કાલિફાર્નિયા અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—मेक्सिको, એ રાજધાની છે, वेराक्रुझ અને

તામ્પિકો, એ નગરો અખાતને કાંઠે છે; આકાપુલકો અને બીજાં શાહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા બીજી જાતનાં લાકડાં.

(४) मध्यअमेरिका.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક ઇંગ્રેજી સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણેઃ—

संस्थान.	मुख्य शाहेर.
(१) ग्वातेमाला.	नवुं ग्वातेमाला.
(२) इंग्रेजनुं हांदूरास.	बेलीज.
(३) हांदूरास.	कोमायागुवा.
(४) सान्साल्वादोर.	सान्साल्वादोर.
(५) निकारागुवा.	मानागुवा.
(६) कोस्तारिका.	सांजोसे.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય સરોવર निकारागुवा છે.

મુખ્ય અખાત—हांदूरास છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને મૂનદાણા.

(५) द्वीपो.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસૂધી આપ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) ग्रीनलान्द અમેરિકાની ઇશાને છે. એ દ્વીપ देन्मार्कના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ બેટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલૂમ પડચુંછે કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાફિન ઉપસાગર સૂધી વહાણો જઇ શકેછે, પરંતુ પુષ્કળ બરફ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(૨) न्यू फौंदलांद કાનદા ઇલાકાની પૂર્વે છે. એ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શાહેર सैंतजान છે.

ન્યૂ ફૌંદલાન્દમાં મુખ્ય ભૂશિર રેસ છે. ન્યૂફૌંદલાન્દનાં કાંઠાપર જેટલાં માછલાં જડેછે તેટલાં આખી દુનિયામાં બીજે કોઇ ઠેકાણે જડતાં નથી.

(૩) वेस्तइंदिआ द्वीपो—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડયાછે:

बहामा द्वीपो, એમાં ग्रेट बहामा, न्यू प्राविदेन्स અને सान्साल्वादोर મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્રેજને તાબે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે ૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર नास्सौ છે તે ન્યુપ્રાવિદેન્સમાં છે.

मोटा आंतिलीस. એમાં क्यूबा, जामेका, हाइती કે सानदोमिंगो, અને पोर्तोरिको નામે મોટા ટાપુઓ છે. કયુબા સ્પેનના તાબામાં અને જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. કયુબાનું મુખ્ય શહેર हावाना છે, અને જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર किंग्स्तन છે.

नाना आंतिलीस કે विंद्वर्द द्वीपो અને लीवर्द द्वीपो. એમાંના ઘણાખરા ઇંગ્લાંડ, સ્પેન કે ફ્રાન્સના તાબામાં છે. એ બેઉ સમૂહોમાં નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલીસમા મુખ્ય બેટ त्रिनीदाद અને बार्बेदोज (ઇંગ્રેજના) અને मार्तिनीक તથા ग्वादेलूप (ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, ખૂનદાણા, તમાકુ, આદું, રૂ, ઇત્યાદિ.

(૪) बर्मुदा. એ આશરે ત્રણસેં દ્વીપોનો સમૂહ યુનેતેદસ્તેત્સને પૂર્વ કાંઠે આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

दक्षिण अमेरिका.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીભૂમિવડે દક્ષિણ અમેરિકા સંધાયલોછે. દક્ષિણ અમેરિકાની બીજી બધી બાજુએ પાણી છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક મહાસાગર, પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે. એના દેશો નીચે પ્રમાણેઃ—

(१) कोलंबिया.	(४) गियाना.
(२) वेनेजूइला.	(५) ब्राजिला.
(३) एक्वादोर.	(६) पेरू.

(૭) बोलिविया. (१०) पारागुवाई.
(८) चिली. (११) उरूगुवाई.
(९) लाप्लाता. (१२) पा टागोनिया.
અને દક્ષિણ द्वीपो.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज, એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજૂએ છેડા સૂધી પથરાયલાછે.

મુખ્ય સમુદ્ર—कारिबियन છે તે વેસ્ટ ઈન્દિયા દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

---

(૧) कोलम्बिया.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની बोगोत्ता છે.

મુખ્ય નદી—मागदालेना છે. એ નદી આંદેજ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા અખાત—કારિબિયન સમુદ્રમાં दारियन અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં पानामा ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગીભૂમિની બીજી બાજૂએ આસ્પિન્વાલ સૂધી રેલવે બાંધીછે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, રબર, ગળી, અને પેરૂ ઝાડની છાલ.

---

(૨) वेनेजूइला.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર काराकास છે.

મુખ્ય નદી—ओरिनोको આત્લાંતિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય અખાત—वेनेजूइला છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડેછે.

મુખ્ય સરોવર—माराकाइबो છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ છે.

(३) एक्वादोर.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની कीतो છે.

મુખ્ય પર્વત—कोतोपाही અને चिंबोरोथो આંદેજમાં છે.

મુખ્ય આયાત—ચાચાક્વિલ એ પાસિફિકની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાળિએર, રબર, અને પેરૂ ઝાડની છાલ.

---

(૪) गियाना.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યા છે—(૧) इंग्रेज तावानो गियाना; એની રાજધાની જર્જીટાન છે; (૨) वलंदा तावानो गियाना; એની રાજધાની पारामारीबो છે; (૩) फ्रेंच तावानो गियाना; એની રાજધાની कायेन છે.

મુખ્ય નદીઓ—एसकिबो અને सुरिनाम.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, ખૂંતદાણા, મરચાં, તેજાનો, વસાણા, રૂ, ઇત્યાદિ.

---

(૫) ब्राजिल.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

બ્રાજિલનું મુખ્ય શહેર रिओदेजानेरो વિશાળ બંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો—बाहिया કે सान्साल्वादोर, આલસેંત ઉપસાગરમાં બંદર છે; અને रीसिफ કે पेरनाम्बुको બાહિયાની ઉત્તરે બંદર છે.

મુખ્ય નદી—आमाजोन છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઉતરતી છે. આંદિજ પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી આત્લાંતિક મહાસાગરને મળે છે. तोकांतिन्स, सान्फ्रान्सिस्को, ઇત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્ય ભૂશિર—सेंत राक.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

---

(૬) पेरू.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર लीमा છે. બીજાં મોટાં શહેરો—कुयको, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; कालाव લીમાનું બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज.

મુખ્ય સરોવર—तितिकाका.

મુખ્ય નિકાસ—ગુવાનો*, સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઇત્યાદિ. બ્રાજિલની પેઠે પેરૂમા ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

---

(૭) बोलिविया.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ओरुरो છે. लापाथ અને चूकीसाका (અથવા सुक्रे) મોટાં શહેરો છે. पोतोसीમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज. એનાં ઊંચાં શિખર, सोतारा, इलिमान, ઇત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર—तितिकाका.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, પેરૂની છાલ, નાળિએર, ખૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલાઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

---

(૮) चिली.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની सांतियागो दे चिली છે. वालपारैसो મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज.

મુખ્ય દ્વીપ—चिलो અને जुआनफर्नांदीज.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(९) लाप्लाता के आर्जेन्तैन राज्यसमुदाय.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર बुएनोसएर्स રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—પારાના રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

---

* પેરૂની પાસેના બેટાને કાંઠે હગાર જડેછે તેને ગુવાનો કહેછે. ખેતરોમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હગાર આવેછે.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની આસેન્શન પારાગુવાઇ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—પારાના અને પારાગુવાઈ, એ દેશની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈઋત્ય કોણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—ચા, ચામડાં, અને તમાકુ.

---

(૧૧) ઉરુગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર માન્ટેવિડિયો રીઓ દે લાપ્લાતાના મુખની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—ઉરુગુવાઈ એ રીઓ દે લાપ્લાતાને મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં, ચરબી, હાડકાં, ઊન, અને બકરાંના માંસનું સત્વ.

---

(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણ દ્વીપો.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણેછે. તેમાં જંગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

દક્ષિણના દ્વીપો—તેરા દેલ ફૂએગો, સ્તેતન દ્વીપ, ફાકલાંદ દ્વીપો, અને દક્ષિણ જાર્જિયા. તેરા દેલ ફુએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલોછે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે માગેલનની સામુદ્રધુની છે. ફાક્લાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડીજ છે.

તેરા દેલ ફુએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ન ભૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણબિંદુ છે. હાર્ન ભૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે. તેથી આત્લાંતિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાયછે તેઓ કોઇ કોઇ વાર માગેલન સામુદ્રધુનીમાં થઇને જાયછે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઓશિયાન્યા.

પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા ઘણાક દ્વીપો ઓશિયાન્યામાં આવેલાછે. ઓશિયાન્યાના ચાર ભાગ થઈ શકે,—૧ મલયદ્વીપો, ૨ આસ્ત્રેલાશિયા, ૩ મિક્રોનેશિયા, ૪ પેલીનેશિયા.

---

૧. મલયદ્વીપો.*

એનું બીજું નામ પૂર્વમલય કે હિંદીઆર્કિપેલાગો કહેછે. એ ઓશિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ સિવાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છેઃ—

	સમૂહ.	મુખ્ય દ્વીપો.
(૧)	સંદાદ્વીપો.	સુમાત્રા અને જાવા.
(૨)	બોર્નિઓસમૂહ.	બોર્નિઓ.
(૩)	સેલિબિસસમૂહ.	સેલિબિસ.
(૪)	મોલુક્કા અથવા મસાલાના દ્વીપો.	આમ્બોયના.
(૫)	ફિલિપ્પિન દ્વીપો.	લૂઝોન.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ મલય લોકનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રસાળ છે. સર્વ જાતિના મસાલા કે તેજાના, ખાંડ, ખૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(૧) સંદાદ્વીપો—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે સુમાત્રા બેટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીચીન જુઓ). એની અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે. એ બેટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં એકીન અને સિઆક મોટાં છે. પરંતુ ઘણોખરો બેટ વલંદાને તાબે છે. વલંદા લોકનાં મુખ્ય શહેર પદાંગ અને બેન્કુલીન છે.

---

* ઇંગ્રેજીમાં એનું નામ મલએશયા પાડયુંછે.

જાવાનો રૂસાળ બેટ સુમાત્રાની અગ્નિકોણમાં છે. એ બે દ્વીપોની વચ્ચે સંદાની સામુદ્રધુની છે. જાવા બેટ વલંદાના તાબામાં છે. એ લોકની રાજધાની बातेविआ છે.

સંદા દ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) बोर्निओसमूह—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટો बोर्निओ બેટ છે. એ બેટનો ઘણોખરો ભાગ વલંદાને તાબે છે, પરંતુ सारावाक પ્રાંત અને ઉત્તરે બોર્નિઓ કસ્બાની પાસેનો लाबूअन બેટ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) सेलीबीससमूह—એ સમૂહમાં સૌથી મોટો सेलीबीस વલંદાને તાબે છે. मीनाहो અને मक्कास्सर મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) मोलुक्का અથવા मसालाना बेट—એમાં ઘણાખરા દ્વીપો પણ વલંદાના તાબામાં છે. નાનો आम्बोयना બેટ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) फिलिपैन द्वीपो—એ મલય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એમાંના ઘણાખરા ટાપુ સ્પેનના તાબામાં છે. મુખ્ય બેટ लूझोननी રાજધાની मानिल्ला છે.

૨. आस्त्रेलेशिया*

આસ્ત્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈર્ઋત્ય ભાગ છે. એના મૂળવતનીઓના કાળારંગપરથી એને मालनेश्या પણ કહેછે. એ લોક મલય લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ત્રેલેશિયામાં आस्त्रेलिआ, तास्मानिया, न्यू जीलांद, न्यू क्यालेडोनिया, न्यू हेब्रीडीज, फीजीद्वीपो, सालमान बेट, न्यू ब्रितन, न्यू ऐर्लंद, न्यू गिनी, ઇત્યાદિ આવેલાછે. એમાંના પહેલા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોકે પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે, તેમ અહિં પણ પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે.

(૧) आस्त्रेलिया—એને અસલમાં न्यू हालांद કહેતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. એને કોઈ કોઈવાર ખંડ

*દક્ષિણ એશિયા.

कहेछे. अेनुं क्षेत्रफळ यूरोपना क्षेत्रफळथी ⅘ कहेवायछे.

मुख्य सामुद्रधुनीओ—तारेस अे ऑस्ट्रेलिया अने न्यू गिनीनी वच्चे छे; अने बास सामुद्रधुनी ऑस्ट्रेलियाने तास्मानियाथी जुदो पाडेछे.

मुख्य अखात—उत्तरे कार्पेंतारिया अने दक्षिणे आस्त्रेलिअनबैट.

मुख्य समुद्र—कोरल समुद्र ऑस्ट्रेलियाना ईशान कांठानी अने सालमान द्वीप, ईत्यादिनी वच्चे छे. कोरलनो अर्थ परवाळां छे. सागरनुं अे नाम पडवानुं कारण अे छे के दरियाने तळीअेथी नानां नानां जीवडांओ धीमे धीमे प्रवाळांना टकड़ा बांधेछे.

ऑस्ट्रेलिया ईंग्लांडने ताबे छे. महाराणीअे नीमेला गवर्नरोना ताबा हेठळ अेनां जुदां जुदां पांच संस्थानो कर्यांछे, तेअोमां ईंग्रेज वसेछे. अे पांच संस्थानो नीचे प्रमाणेः—

संस्थान.	मुख्य शाहेर.
क्वीन्सलांद.	ब्रिस्बेन.
न्यू सौथवेल्स.	सिद्नी.
विक्टोरिया.	मेलबोर्न.
दक्षिण आस्त्रेलिया.	आदेलेद.
पश्चिम आस्त्रेलिया.	पर्थ.

ऑस्ट्रेलियामां बहोळो वेपार चालेछे. मुख्य निकास ऊन, सोनुं, तांबुं, कलई, सीसुं, तेल, चरबी, चामडां, रु, खांड, धान्य, ईत्यादि छे. ऑस्ट्रेलियामांथी सरस घोडा भरतखंडमां आवेछे.

(२) तास्मानिया—अेने असल वान् दीमन्स लांद कहेता. अेनी अने ऑस्ट्रेलियानी वच्चे बास सामुद्रधुनी छे. महाराणीअे नीमेला गवर्नरना ताबा हेठळ तास्मानिया ईंग्रेजी संस्थान छे. तेनुं मुख्य शाहेर होबार्ततौन छे.

मुख्य निकास—ऊन.

(३) न्यू जीलांद—अे ईंग्लांड ताबानुं संस्थान छे. ऑस्ट्रेलि-

યાના અગ્નિકોણમાં આવેલા બે મોટા અને નાના નાના ઘણા દ્વીપોનું એ સંસ્થાન બનાવ્યુંછે. ઉત્તર દ્વીપમાં વેલિંગ્તન મુખ્ય શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન અને સોનું.

ન્યૂ ઝીલાંદમાં મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઝાઝી છે, તેમને માઓરી કહેછે. આસ્ત્રેલેશિયાના બીજા મૂળ રહેવાશીઓથી તેઓ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે અને મલય લોકને મળતા આવેછે. ઘણા માઓરી લોક ખેતી કરેછે, અને કેટલાક બીજો ઉદ્યોગ કરેછે.

આસ્ત્રેલેશિયા માંહેલા બીજા દ્વીપો વિષે થોડુંજ કહેવાનું છે. કેટલાક દ્વીપોના રહેવાશીઓને પાદરીઓએ સુધાર્યાછે; પરંતુ બીજા ટાપુઓમાં માત્ર જંગલી લોક વસેછે, અને તે ટાપુઓ વિષે હજી સુધી પૂરી તપાસ થઇ નથી. ન્યુ કયાલેદોનિયા ફ્રાન્સના તાબામાં અને ફીજિ તથા બીજા દ્વીપો ઇંગ્લાંદના તાબામાં છે. ન્યુગિની (અથવા પાપુવા) નામે મોટા બેટના કેટલાક ભાગપર વલંદા દાવો કરેછે. અહિંથી એ લોક પીછાં, તેજાના, છીપો, સુંદર લાકડાં, ઇત્યાદિ લાવેછે.

૩. મિક્રોનેશિયા.

મિક્રોનેશિયા* એ ઓશિયાન્યાના ઇશાન કોણમાં છે. એમાં નાના નાના દ્વીપોના ઘણા સમૂહ છે, તેઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં પથરાયલાછે.

મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) બોનિન દ્વીપો જાપાનની દક્ષિણે.

(૨) લાદ્રોન કે મારિયાન દ્વીપો ફિલિપ્પૈનની પૂર્વે.

(૩) પેલૂ અને કારોલૈન દ્વીપો લાદ્રોનની દક્ષિણે.

(૪) માર્શલ દ્વીપો કારોલૈન દ્વીપોની પૂર્વે.

(૫) સાન્દ્વિચ દ્વીપો. આ સમૂહનો હાવાઈ બેટ મિક્રોનેશિયામાં સૌથી મોટો છે. સાંદ્વિચ ટાપુઓનું મુખ્ય શહેર હોનોલૂલૂ છે તે ઓઆહૂ બેટમાં છે.

* એટલે નાના દ્વીપો.

મિક્રોનેશિયા માંહેલા ટાપુઓની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લાદ્રોન ટાપુઓ સ્પેનને તાબે છે. ત્યાંના રહેવાશીઓ સ્પાનિઅર્દોની ઓલાદના છે, પરંતુ બીજા ટાપુઓમાં મુખ્યત્વે મલય વંશના લોક વસેછે. એ લોક પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકના સહવાસથી ધીમે ધીમે સુધરતા ગયાછે. સાંદ્વિચ ટાપુઓના રાજાઓ તથા તેની પ્રજાની મોટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્તિધર્મ સ્વીકાર્યોછે.

---

૪. पालिनीशिया.

પાલિંનીશિયા* અથવા દક્ષિણ સાગરના દ્વીપો ઓશિયાન્યાના અગ્નિકોણમાં છે. પશ્ચિમથી પૂર્વસૂધી એ ટાપુઓના મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણેઃ—

(१) फ्रेंदली द्वीपो.
(२) सामो અથવા वहाणवटीओना द्वीपो.
(३) कुक द्वीपो.
(४) सोसयती द्वीपो.
(५) आस्त्रल द्वीपो.
(६) लो आर्किपेलागो.
(७) मार्क्वीसास.
(८) ईस्टरद्वीप.

એ દ્વીપોની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લોક મુખ્યત્વે મલય જાતના છે. તેઓ પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના પ્રયત્ને કરીને હળવે હળવે સુધારતા ગયાછે. સોસયતી દ્વીપોમાંનો તાહિતિ બેટ અતિ સુંદર અને રસાળ છે. સોસયતી, માર્ક્વીસાસ, અને લો આર્કિપેલાગો દ્વીપોપર ફ્રેંચ લોક દાવો કરેછે.

---

* ઘણા કે અસંખ્ય દ્વીપો.

